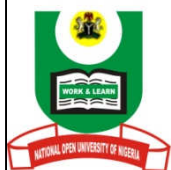

**COURSE
GUIDE**

**HAU 302
SHIMFIDA GAME DA IRE-IREN WAKOKIN HAUSA
(VARIETIES OF POETRY IN HAUSA)**

Course Team Dr. Muhammad Ammani (Course Writer) – BUK
Professor Muhammad Bashir Salihu
(Course Editor) –NSU

NATIONAL OPEN UNIVERSITY OF NIGERIA

© 2023 by NOUN Press
National Open University of Nigeria
Headquarters
University Village
Plot 91, Cadastral Zone
Nnamdi Azikiwe Expressway
Jabi, Abuja

Lagos Office
14/16 Ahmadu Bello Way
Victoria Island, Lagos

e-mail: centralinfo@nou.edu.ng

URL: www.nou.edu.ng

All rights reserved. No part of this book may be reproduced, in any form or by any means, without permission in writing from the publisher.

Published by:
National Open University of Nigeria

Printed 2021, 2023

ISBN: 978-978-058-823-6

CONTENT

PAGE

Gabatarwa a kan Kwas (Introduction).....
Manufar Kwas (Course Aim).....
Yadda za a Nazarci Kwas (Working Through the Course)...
Kashe-Kashe na Darasi/Kwas (Course Study Units).....
Auna Fahimta (Assignment).....
Jinga (Tutor Marked Assignment).....
Jarrabawar Karshen Darasi
(Final Examination and Grading).....

GABATARWA A KAN KWAS (INTRODUCTION)

Wannan kwas na HAU302, yana da matuƙar muhimmancin da ba za a iya misaltawa ba a ɓangaren adabin Hausa, musamman a fagen nazarin da ya shafi ire-iren waƙoƙin Hausawa. Ta haka ne darasin ya yi bayani mai gamsarwa a kan ire-iren waƙoƙin da Hausawa suke aiwatarwa, tare da bibiyar muhimman sigogin da waƙoƙin suka keɓanta da su da kuma bayyana irin rawar da suke takawa a rayuwar Hausawa ta yau da kullum. Haka kuma, darasin ya ƙara fito da wasu muhimman hanyoyin da ake yi wa waƙa tarke ko nazari a bisa ma'aunin ilimi, kamar yadda masana da daban-daban suka yi nuni. Wato dai a iya cewa, wannan ya ƙunshi batutuwan da suka shafi fito da jigo ko manufa ko saƙon da aka gina waƙa a kansa, da yanayin zubi da tsari da ya shafi hanyoyin da aka kuƙkulla guntattakin manufofin da ke cikin waƙa. Har wa yau kuma, darasin ya fito da hanyar nazarin salo da sarrafa harshe da yadda ake fito da su a mataƙai daban-daban.

An gabatar da wannan darasin a bisa tsari na rukuni, kuma a ƙarƙashin kowane rukuni an fito da wasu kashe-kashe da suka shafi batutuwa daban-daban masu dāuke da bayanai a kan ire-iren waƙoƙin Hausawa. Har wa yau kuma, a ƙarƙashin darasin an yi tsokaci a kan manufa da zubi da tsari da dabarun aiwatar da kwas ɗin na gaba ɗaya, ta yadda dālibi zai sami damar fahimtar darasin a sauƙaƙe. A ƙarshen kowane kashi kuma, an kawo jerin tambayoyin auna fahimta masu alaƙa ta ƙut-da-ƙut da muhimman batutuwan da aka gabatar a ƙarƙashin kowane kashi. Ta haka ne aka tsara samfurin wasu tambayoyi da dālibi zai gani domin ya nazarce su, ta yadda zai mayar da hankali sosai a kan abubuwan da aka koya masa, kafin ya tunkari jarrabawa a ƙarshen zangon karatu.

MANUFAR KWAS (COURSE AIM)

A ƙoƙarin kyautata karatu da inganta hanyar nazari, kowane kashi na wannan kwas ya keɓanta da tasa manufar, baya ga babbar manufar kwas ɗin ta gaba ɗaya da aka kawo a farkon darasi. Saboda haka, ya kamata dālibi ya karanci kowace manufa da take haɗe da kowane kashi na darasi, domin ya fahimci ciki da wajen darasin, tare da sauƙaƙa wa kansa yanayin karatunsu ba tare da an sami tasgaro ba.

A dūnkule, manyan darussan da suke tattare da wannan kwas suna da yawan gaske, amma za a iya taƙaita su kamar haka:

- Waƙoƙin Hausa
- Samuwa da Bunkasar waƙoƙin Hausa
- Muhimmancin waƙoƙi ga al'ummar Hausawa
- Jigogi (saƙonnin) waƙoƙin Hausa
- Zubi da tsari a waƙoƙin Hausa

- Salo da sarrafa harshe a wakokin Hausa

YADDA ZA A NAZARCI KWAS (WORKING THROUGH THE COURSE)

Domin ganin an fahimci wannan darasi da kyau, an tsara shi ta yadda dalibi zai iya jan ragamar karatun da kansa ba tare da tazgaro ko matsala mai yawa ba. Ta haka ne aka rarraba kwas din zuwa rukunoni guda huɗu (4) da suke kunshe da kashe-kashe masu biye da juna. Haka kuma, kowane kashi an gabatar da shi ne ta yadda dalibi zai ga dangantarsa da dan'uwansa da yake biye da shi. Saboda haka, fahimtar wannan darasi sosai za ta yiwu ne kawai ta hanyar karatun ta-natsu da dalibi zai yi wa darasin, kuma ya auna fahimtar dalibi ta yin amfani da tambayoyin da aka zo da su a farshen darasi. Har wa yau kuma, akwai aikin jinga da malami zai riƙa bayarwa bayan kowane kashi na kwas, ta yadda dalibi zai sami damar ganin fasalin yadda jarabawa za ta kasance in an gama darasin baki ɗaya, ba tare da ya dogara da malami a wannan lokaci ba. Ana fatan a kammala kwas din a cikin mako goma sha biyar (15), wato za a yi kowane kashi a cikin mako guda ke nan.

Daga farshe kuma, ya kamata dalibi ya sani cewa idan yana nazarin kwas din, malaman da zai riƙa tuntuba ba koyaushe za su kasance a tare da shi ba. Saboda haka zai kyautu ga dalibi ya tsara jadawalin karatunsa ta yadda zai dace da kowane kashi, kuma ya dinga kai ziyara tare da leƙa abubuwan da malami ya bayyana masa, domin ya dafa yin nazari tare da faɗaɗa fahimtar abubuwan da ya karanta da zimmakar farin haske.

Me ya kamata dalibi ya fi mayar da hankali a kai a lokacin gabatar da wannan darasi? Dalibi ya tabbata ya fahimci abubuwa kamar haka:

1. Wannan kwas ko darasi yana da rukuni 4 da kashi 15.
2. Kowane rukuni yana da kashi 4, guda ɗaya kuma yana da 3.
3. Kowane kashi yana da ɓangaren auna fahimta na 1 & 2.
4. Kowane darasi yana ɗauke da bayani a kan muhimman kalmomi
5. Kowane darasi yana ɗauke da amsoshin tambayoyin auna fahimta na 1 & 2 da aka yi a cikinsa.
6. Kowane darasi ko kashi yana tafe da manazarta da wasu ayyukan da za a tuntuba domin faɗaɗa nazari.

KASHE-KASHE NA DARASI/KWAS (COURSE STUDY UNITS)

A funshiyar wannan kwas, akwai rukuni 4 da kuma kashi 14, kowane kashi yana a matsayin mako guda ne na darasi, ke nan za a kammala shi a cikin mako goma sha biyar (15). Haka kuma, ana fatan a amsa tambayoyin auna fahimta a farshen kowane kashi, daga farshe kuma a amsa tambayoyi na jinga don a tabbatar ko darasin ya zaunu da kyau.

Domin kyautata karatun kwas din, an haɗa da jerin littattafan da aka duba tare da wasu ayyukan da za a iya cewa suna da matuƙar

muhimmanci ga wannan kwas din, za su kara ba da haske fiye da kima. Neman waɗannan littattafai da ma wasu a ɗakin karatu (Library), zai kara inganta nazari da fahimtar kwas yadda ya kamata. Ke nan a iya cewa, shiga ɗakin karatu a gida ko inda ake ajiye littattafai domin aiwatar da nazari a kusa ko nesa, zai inganta nazarin wannan kwas.

A kula da likau da ake sa wa a cikin kowane kashin darasi, za su taimaka wajen kara haske na nazarin kwas din baki ɗaya. Sai dai kuma, ya kamata a yi koƙarin tabbatar da cewa likau din suna aiki yadda ya kamata, kada a bari sai lokacin da ake buƙatar yin amfani da su, a laluba a ga ko suna aiki ko ba su aiki, wato dai a gwada komai kafin ƙarshen kwas din.

AUNA FAHIMTA (ASSIGNMENT)

Bisa manufa, shi wannan kwas na tsarin da ba ruwanka da malaminka ne, ko kuma a ce na tafi-da-gidanka, shi ya sa ake jarraba fahimtar karatu ta hanyoyi **uku** (3). Hanya ta farko ita ce ta auna fahimta a ƙarshen kowane kashin darasi, sannan kuma kowane kashi a ƙarshe ya zo da jinga da za a ba wa ɗalibi. Daga ƙarshe kuma, sai a yi jarrabawar ƙarshen zangon karatu, wato abin da zai nuna an zo ƙarshen darasin ke nan.

Yana da kyau a lura cewa, auna fahimtar da ake yi a ƙarshen kowane kashi za ta kasance ƙaramar jarrabawa ce, kuma za ta zo da maki talatin (30) daga cikin ɗari (100). Ke nan, ana buƙatar ɗalibi ya amsa tambayoyi uku, inda za a zavi biyu (2) su kasance su ke ɗauke da maki talatin (30), wato maki goma sha (15) ga kowace tambaya. Sauran maki saba'in (70) kuma, za su zo ne a jarrabawar ƙarshen kwas.

Jarrabawa dai kamar kullum za a gabatar da ita ne daga gida, ita ma ba a cikin aji ba, kuma za ta kasance ta Intanet ne. Ke nan ilimin na'ura mai ƙwaƙwalwa, abu ne mai matuƙar muhimmanci ga ɗalibi a yayin da yake karatun wannan kwas.

JINGA (TUTOR MARKED ASSIGNMENT)

Jingar aji tamkar gwajin jarrabawa ne ga ɗalibi, saboda haka amsa jingar da ke ƙarshen kowane kashin darasi, zai ba wa ɗalibi damar fahimtar yadda jarrabawar ƙarshe za ta kasance. Saboda haka, yana da kyau ɗalibi ya mayar da hankali domin amsa irin samfurin waɗannan tambayoyi, domin za su saukaƙa amsa tambayoyin jarrabawa a ƙarshen darasin baki ɗaya.

JARRABAWAR KARSHEN DARASI (FINAL EXAMINATION AND GRADING)

Ita dai jarabawa ita ce hanyar da ake tantance ko dalibi ya gane darasi ko kuma ya samu nakasu a wani ɓangare, saboda haka tana xauke da kaso mafi tsoka na maki saba'in (70) daga cikin dari (100). Ba wani dabo a cikin wannan fasali, domin ana dauko samfurin jarrabawar ne daga tambayoyin da aka dinga turawa na auna fahimta da kuma jinga. Ke nan mayar da hankali wajen amsa waɗannan tambayoyi a lokacin daras,i zai rage zafin tambayoyin karshen darasi.

**MAIN
COURSE**

CONTENT	PAGE
Rukuni Na 1	Asalin Samuwa Da Bunkasar Wakokin Hausa Na Baka Da Rubutattu..... 1
Kashi Na 1	Ma'ana da Muhimmancin Wakokin Hausa..... 1
Kashi Na 2	Asali da Samuwar Waƙar Baka ta Hausa..... 8
Kashi Na 3	Asalin Wanzuwar Rubutacciyar Waka ta Hausa..... 14
Kashi Na 4	Bunkasar Waƙar Baka ta Hausa Daga Jiya Zuwa Yau..... 21
Rukuni Na 2	Habakar Rubutacciyar Waka Da Bayanin Sakonnin Wakokin Hausa Na Baka Da Rubutattu..... 29
Kashi Na 1	Habakar Rubutacciyar Waka ta Hausa..... 29
Kashi Na 2	Ma'anar Jigo da Turke a Wakokin Hausa na Baka da Rubutattu.....40
Kashi Na 3	Jigogin Rubutattun Wakokin Hausa..... 46
Kashi Na 4	Turakun Wakokin Baka na Hausa.....52
Rukuni Na 3	Jigo Da Turke Da Yanayin Zubi Da Tsari A Waqoqin Baka Na Hausa Da Rubutattu..... 61
Kashi Na 1	Jigo Baduniye a Rubutattun Waqoqin Hausa... 61
Kashi Na 2	Turke Baduniye a Waqoqin Baka na Zamani... 71
Kashi Na 3	Yanayin Zubi a Waqoqin Hausa na Baka da Rubutattu..... 82
Kashi Na 4	Tsari a Wakokin Baka da Rubutattu na Hausa... 92
Rukuni Na 4	Salo Da Sarrafa Harshe A Waqoqin BakaNa Hausa Da Rubutattu.....100
Kashi Na 1	Salo a Waqoqin Baka na Hausa da Rubutattu.... 100
Kashi Na 2	Sarrafa Harshe a Waqoqin Baka da Rubutattu... 106
Kashi Na 3	Adon Harshe a Waqoqin Baka na Hausa da Rubutattu..... 116

RUKUNI NA 1 ASALIN SAMUWA DA BUNKASAR WAKOKIN HAUSA NA BAKA DA RUBUTATTU

Kashi Na 1	Ma'ana da Muhimmancin Waƙoƙin Hausa
Kashi Na 2	Asali da Samuwar Waƙar Baka ta Hausa
Kashi Na 3	Asalin Wanzuwar Rubutacciyar Waƙa ta Hausa
Kashi Na 4	Bunkasar Waƙar Baka ta Hausa Daga Jiya Zuwa Yau

KASHI NA 1 MA'ANA DA MUHIMMANCIN WAKOKIN HAUSA

Abubuwan da Suke Ciki

- 1.1 Gabatarwa
- 1.2 Manufofin Darasi
- 1.3 Waiwaye a kan Ma'anar Waƙoƙin Hausa
 - 1.3.1 Ma'anar Waƙar Baka ta Hausa
 - 1.3.2 Ma'anar Rubutacciyar Waƙa ta Hausa
- 1.4 Muhimmancin Waƙoƙin Hausa ga Al'ummar Hausawa
 - 1.4.1 Ilmantarwa
 - 1.4.2 Wa'azi
 - 1.4.3 Nishadantarwa
- 1.5 Takaitawa
- 1.6 Ma'anar Muhimman Kalmomi
- 1.7 Manazarta da Wasu Ayyukan Karin Nazari
- 1.8 Amsoshin Tambayoyin Auna Fahimta

1.1 Gabatarwa

Wannan kashi ya kunshi bayanai masu gamsarwa a kan ire-iren waƙoƙin Hausa. Ta haka ne aka bibiyi waƙoƙin baka na Hausa da kuma rubutattu, inda za a fito da ma'anar kowace nau'in waƙa a bisa mahangar masana tare da wasu muhimman abubuwa da suka kebanta da ita. Haka kuma, za a yi bayani a kan muhimmanci ko kuma irin rawar da ire-iren waƙoƙi na Hausa suke takawa ta fuskar ci gaban rayuwar al'umma. Har wa yau kuma, ta haka ne za a rika fito da misalai a duk wuraren da suka dace, musamman daga taskar wasu rubutattun waƙoƙi da na baka domin a kafa hujja dangane da abubuwan da aka bijiro wa xalibai da su a cikin darasin.

1.2 Manufofin Darasi

Manufar wannan darasi ita ce a yi waiwaye dangane da ma'anonin da masana suka bayar a kan wakokin Hausa na baka da rubutattu. A karshen wannan darasin, ana sa rai dalibai za su fahimci abubuwa kamar haka:

- Ma'anar waƙar baka.
- Mece ce rubutacciyar waƙa.
- Alfanun waƙokin Hausa ga rayuwar al'umma.

1.3 Waiwaye a kan Ma'anar Wakokin Hausa

A wannan gava, za a bibiyi ma'anonin da wasu masana da sauran manazarta suka bayar, domin a kara fito da abin da waƙar baka da rubutacciya suke nufi.

1.3.1 Ma'anar Waƙar Baka ta Hausa

Waƙar baka ɗaya ce daga hikimomin Hausawa da suke sarrafa kalmomi cikin hikima domin isar da muhimman sakonni ga al'umma. Wakokin baka na Hausa wani babban rukuni ne daga cikin adabin bakan Bahaushe, wanda aka daɗe ana aiwatar da shi tun kafin samuwar rubutaccen adabi. Ana shirya waqoqin baka da ka, a adana su da ka, sannan a rika sadar da su da baki ta hanyar rerawa. Dangane da ma'anar waƙar baka ta Hausa, masana adabi sun bayar da gudummawarsu daidai gwargwadon fahimta. Daha ciki akwai:

Gusau (2003: viii-xiii) cewa ya yi, "Waƙar baka wani zance ne shiryayye cikin hikima da azanci da yake zuwa gaba-gaba bisa ka'idojin tsari da daidaitawa a rere cikin sautin murya da amsa-amon kari da kiɗa da amshi. Waƙar baka aba ce wadda take buƙatar shiryawa da tsara batutuwa a samar da gangar jikinta cikin azanci da hazaka da naƙaltar harshe da ake amfani da shi. Daga nan , sai a rera ta tare da amshi, a kuma fito da armashinta ta amfani da sautin kiɗa. Rerawa da zaƙin murya da sauran abubuwa da suka danganci rauji abubuwa ne muhimmai a wajen samar da nagartar waƙokin baka na Hausa".

Haka kuma Yahya (1997: 5) ya bayyana cewa, waƙar baka ita ce waƙar da akan kirkiro ta da ka, sannan a fitar da ita zuwa ga jama'a ta amfani da fatar baki da kayan kiɗa, sannan kuma tanadinta na sadar da ita zuwa ga karni na tafe duk sun dogara ne ga asalinta, wato kwaƙwalwa. Har wa yau, waƙar baka tana ɗaya daga cikin daɗaɗɗun hanyoyin sadarwa

da makada da mawaka suke yin dogaro da ita a wajen isar da muhimman sakonni ga al'umma. Dadin dadawa kuma, sukan yi amfani da lafazi mai dadi da hikima da sarrafa zance su sassarka kalamansu da zummar burgewa ko nishadantarwa ko fadakarwa. Saboda haka yanayin yadda suke sarrafa hikima a cikin harshen Hausa, yana daya daga cikin dalilan da suka haifar da kuma bunkasa harshen Hausa har ma da rumbun kalmominsa".

Sa'id (1981: 235) ya bayyana ma'anar wakar baka da cewa, "wakar baka ita ce wadda ake rerawa don jin dadi, a ajiye ta a ka, kuma a yada ta da baka".

Umar (1987: 28) ya ce, "waka tana zuwa ne a sigar gunduwowin zantuka wadanda ake kira baitoci ko diyoyi, kuma ake rerawa da wani irin sautin murya na musamman".

1.3.2 Ma'anar Rubutacciyar Waka ta Hausa

Ba kamar wakar baka, tarihin rubutattun wakoki na Hausa gajere ne matuka, musamman idan aka kwatanta su da wakokin baka. Don haka, bincike da sharhi mai gamsarwa na ilimi daga masana daban-daban suka tabbatar da cewa, waqar baka ita ce ta fara wanzuwa kafin rubutacciya. Shi ya sa Dangambo (2007: 1-6) yake ganin cewa, za a iya tantance lokacin faruwar rubutattun wakoki. Dangane da kokarin masana a kan ma'anar rubutacciyar waka, ga abin da suka ce kamar haka:

Yahya (1997: 2) yana ganin cewa, "waka magana ce mai kunshe da sako, da ta shafi zaɓen kalmomi da tsara su a cikin tsarin da ba lallai sai ya dace da maganar yau da kullum ba."

Haka kuma, Dangambo (2007: 6) ya bayyana ma'anar waka kamar haka, "Wani sako ne da aka gina shi a bisa tsararriyar qa'ida ta baiti, dango, rerawa, kari (bahari), amsa-amo (kafiya), da sauran ka'idon da suka shafi daidaita kalmomi, zaɓensu da amfani da su a cikin sigogin da ba lalle ne haka suke a maganar baka ba."

Shi kuma Mukhtar (2005: 2) ya bayyana cewa, "rubutacciyar waka wata hanya ce ta gabatar da wani sako a cikin kayyadaddun kalmomi da aka zava wadanda ake rerawa a kan kari da kafiya a cikin baitoci".

Auna Fahimta na 1

1.	Ire-iren wakoki nawa ake da su a Hausa?
2.	Me ake nufi da rubutacciyar waka?
3.	Mece ce wakar baka ta Hausa?

1.4 Muhimmancin Wakokin Hausa ga Al'ummar Hausawa

Waƙoƙin Hausa na baka da rubutattu, suna da matuƙar muhimmacin da ba za a iya misaltawa ba a rayuwar al'umma. Domin kuwa suna taka rawa ta fuskoki da dama, a wajen ilmantarwa da faɗakarwa da wa'azantarwa ga kuma nishaɗantarwa, ta yadda saƙonnin da suke ɗauke da su, suke isa kai tsaye ga al'ummar da aka yi domin ta. Saboda haka a iya cewa, waɗannan ire-iren waƙoƙi guda biyu (2) sun shiga lungu da saƙo na rayuwar al'umma, suna ɗamfare da manufofi na kyautata zaman rayuwa, musamman ta hanyar tunasarwa da taya murna da jajantawa da sauran darussa na yabawa da yin hannunƙa-mai-sanda a fannoni masu yawa na zamantakewar al'umma.

1.4.1 Ilmantarwa

Ta fuskar ilmantarwa kuwa, waƙoƙin Hausa suna da muhimmanci wajen ilmantar da al'umma. Ta haka ne suke fito da abubuwan da suka shafi yanayin zamantakewarsu ta yau da kullum, da mu'amalolinsu da sauran hulɗoɗinsu na rayuwa. Misali, an yi waƙoƙi kamar *Hakkin Makwabci a kan Makwabci* ta Usman Jari Kurfi da waƙar *Rikon Amana* ta Raihanatu Usman da sauransu.

1.4.2 Wa'azi

A ɓangaren wa'azantarwa kuma, waƙoƙin Hausa (rubutattu da na baka) suna taka rawa wajen yi wa al'umma jawabi a kan abin da ya kamata Musulmi ya aikata, da wanda bai kamata ya aikata ba, ta hanyar kawo hujjoji daga Alkur'ani da sauran littattafai na addini. Misali, an rubuta waƙoƙi da dama da suka shafi fiƙihu (fannin ilimin sanin hukunce-hukunce na addinin Musulunci) da tauhidi (gaskata ɗayantakar Allah Maɗaukakin Sarki) kamar waƙar *Tauhidi da Wa'azi* ta Shehu Usman Danfodiyo. Haka ma a ɓangaren waƙoƙin baka, an yi waƙoƙi da suka shafi tauhidi da suke ƙara fito wa al'umma abubuwan da suka shafi ba da gaskiya da Ubangiji Allah, tare da ƙara gaskata ikonsa. Misali, waƙar *Kadaita Ubangiji* ta Uwaliya mai Amada da sauran makamantansu.

1.4.3 Nishaɗantarwa

A dunnule, waƙoƙin Hausa suna bayar da gudummuwa ta fuskar nishaɗantar da al'umma a lokuta daban-daban. Ta haka ne waɗannan waƙoƙin sukan cusa nishaɗi da farin ciki, ko taya murna a wasu tarukan da suka danganci bukukuwan aure da na haihuwa da sauran makamantansu. Haka kuma, akan yi amfani da waƙoƙin Hausa a wajen ƙara wa al'umma ƙaimi ko ƙwazo musamman a lokacin da suke aiwatar da aikin gayya ko taimakekeniya a tsakaninsu.

Domin kara fito da alfanun wadannan waƙoƙi ga rayuwar al'umma, masana kamar Abdulkadir (1979: 10) ya dubi irin muhimmancin da waƙa take da shi a rayuwar Hausawa. A ra'ayinsa ya nuna, “waƙa tana taimakawa wajen bunkasa harshe da raya shi da saurin yada shi, saboda saukin shiga kai da faranta zuciyar mai sauraron ta. Haka kuma, ta hanyar waƙa ne zalaka da fasaha da hikimar harshen Hausa suke bayyana. Ta hanyar waƙar baka ne ake koyon tatacciyar Hausa, domin bisa yawancin mawaƙa gwanaye ne wajen sarƙa hikima a cikin maganganunsu, musamman da yake sai sun zaɓi kalmomin da za su yi amfani da su”.

Bugu da kari kuma, Gusau (2014: xiii) ya bayyana muhimmanci waƙa a tafarkin rayuwar al'umma inda ya nuna cewa, “waƙa tana daya daga cikin fasahohi da hikimomin da al'umma kan yi amfani da su domin ta gina wa mabiyanta tafarki na daidaita tunani, ko kaifafa zukata, ko ba da damar hango nesa, ko ayyana wasu halaye waƙanda rayuwa takan shiga cikinsu, ko kuma samar da dabaru na yin nuniko umurni da wani abu kyakkyawa ko mummuna a cikin nishadi da raha”.

Auna Fahimta na 2

1.	Kawo sunayen masana guda biyu (2) da suka ba da muhimmancin waƙoƙin Hausa na baka da rubutattu.
2.	Wace irin gudummuwa waƙoƙin Hausawa suke bayarwa ta fuskar bunkasa harshen Hausa?
3.	Ko ka yarda cewa waƙoƙin baka da rubutattu na Hausa suna da alfanu ga rayuwar al'ummar Hausawa?

1.5 Takaitawa

A wannan darasi, an kawo bayanai ne dangane da ire-iren waƙoƙin Hausa guda biyu (2), wato waƙoƙin baka da rubutattu. Ta haka ne aka bayyana cewa, waƙar baka ita ce wadda ta fara wanzuwa tun lokaci mai tsawo kafin samuwar rubutacciya. Haka kuma, an kawo bayanai da suka fayyace abin da ake nufi da waƙoƙin baka da rubutattu, musamman ta fuskar fito da ma'anoninsu daban-daban a mahangar masana da dama.

1.6 Ma'anar Muhimman Kalmomi

- Adabi: Asalinta kalmar ce da Hausawa suka aro daga harshen Larabci, wato “Adab” wadda take nufin ‘liyafa ko walima ko kuma nuna halin da’a.’

- Waka: Tsarariyar magana ce wadda ake rerawa a kan kari da rauji ta hanyar amfani da zaɓaɓɓun kalmomin domin isar da wasu saƙonni ga al'umma.
- Waƙar Baka: Ita ce nau'in waƙar da ake yin ta da ka ba tare da an rubuta ba.
- Rubutacciyar Waka: Ita ce nau'in waƙar Hausa da ake tsara ta a rubuce.

1.7 Manazarta da Wasu Ayyukan Karin Nazari

Abba, M. da Zulyadaini, B. (2000). *Nazari kan Waƙar Baka ta Hausa*. Zaria: Gaskiya Corporation Limited.

Abdulkadir, D. (1979). *Zababbun Wakokin da da na Yanzu*. Lagos: Thomas Nelson Limited.

Dangambo, A. (2007). *Daurayar Gadon Fade Waka*. Zaria: Amana Publishers.

Gusau, S.M. (2003). *Jagoran Nazarin Waƙar Baka*. Kano: Benchmark Publishers Limited.

Gusau, S.M (2013) “Mizani Tsakanin Wakokin Hausa na Baka da Rubutattu” a Cikin *Studies in Hausa Language, Literature and Culture*. Kano: Centre for the study of Nigerian Languages, Bayero University.

Mukhtar, I. (2005). *Bayanin Rubutattun Wakokin Hausa*. Abuja: Countryside Publishers Limited.

Sa'id, B. (1981). “Bambancin Waƙar Baka da Rubutacciya” a Cikin *Studies in Hausa Language, Literature and Culture*. Kano: Center for the Study of Nigerian Languages, Bayero University.

Umar, M.B. (1987). *Dangantakar Adabin Baka da Al'adun Gargajiya*. Kano: Triumph Publishing Company.

Yahya, A.B. (1997) *Jigon Nazarin Waka*. Kaduna: Fisbas Media Services.

1.8 Amsoshin Tambayoyin Auna Fahimta

Amsoshin Auna Fahimta na 1:

1. A adabin Hausa, akwai ire-iren waƙoƙi guda biyu (2) rak. Wato waƙar baka ta Hausa da kuma rubutacciyar waƙar Hausa.
2. Rubutacciyar waƙa wata hanya ce ta gabatar da wani saƙo a cikin fayyadaddun kalmomi da aka zaɓa waɗanda ake rerawa a kan kari da kafiya a cikin baitoci.
3. Waƙar baka wani zance ne shiryayye cikin hikima da azanci da yake zuwa gaba-gaba bisa ka'idojin tsari da daidaitawa a rere cikin sautin murya da amsa-amon kari da kiɗa da amshi.

Amsoshin Auna Fahimta na 2:

1. Manyan masana adabi da al'adun Hausawa waɗanda suka bayyana muhimmancin waƙoƙin baka na Hausa da rubutattu a ayyukansu su ne; Abdulkadir (1979: 10) da Gusau (2014: xiii).
2. Waƙoƙin Hausa suna taimakawa wajen bunkasa harshe da raya shi da saurin yaɗa shi, saboda sauƙin shiga kai da faranta zuciyar mai sauraron ta. Haka kuma, ta hanyar waƙa ne zalaka da fasaha da hikimar harshen Hausa suke bayyana. Ta hanyar waƙa ake koyon tatacciyar Hausa, domin bisa yawancin mawaƙa gwanaye ne wajen sarƙa hikima a cikin maganganunsu, musamman da yake sai sun zaɓi kalmomin da za su yi amfani da su.
3. Kwarai kuwa. Waƙoƙin Hausa na baka da rubutattu, suna da matuƙar muhimmacin da ba za a iya misaltawa ba a rayuwar al'umma. Domin kuwa suna taka rawa ta fuskoki da dama, a wajen ilmantarwa da faɗakarwa da wa'azantarwa ga kuma nishaɗantarwa, ta yadda saƙonnin da suke ɗauke da su, suke isa kai tsaye ga al'ummar da aka yi domin ta. Ta haka ne waɗannan waƙoƙi guda biyu (rubutacciya da ta baka), suka shiga lungu da saƙo na rayuwar al'umma ta hanyar nusar da su manufofi na kyautata zaman rayuwa, musamman ta hanyar tunasarwa da taya murna da jajantawa da sauran darussa na yabawa da yin hannunƙa-mai-sanda a fannoni da dama na zamantakewar al'umma.

KASHI NA 2 ASALI DA SAMUWAR WAƘAR BAKA TA HAUSA

Abubuwan da Suke Ciki

- 2.1 Gabatarwa
- 2.2 Manufofin Darasi
- 2.3 Samuwar Waƙar Baka ta Hausa
 - 2.3.1 Ra'ayi na Farko
 - 2.3.2 Ra'ayi na Biyu
- 2.4 Ra'ayi na Uku
 - 2.4.1 Kirari
 - 2.4.2 Yaƙe-Yaƙe
- 2.5 Takaitawa
- 2.6 Ma'anar Muhimman Kalmomi
- 2.7 Manazarta da Wasu Ayyukan Ƙarin Nazari
- 2.8 Amsoshin Tambayoyin Auna Fahimta

2.1 Gabatarwa

Wannan kashi ya ƙunshi bayani ne a kan asali da samuwar waƙar baka ta Hausa. Ta haka ne aka bi diddigin tarihi da wanzuwar waƙoƙin baka na Hausa tun daga tushensu. Haka kuma, za a yi tsokaci a kan ra'ayoyin da wasu masana suka bayar, waɗanda suka yi ƙarin haske a kan samuwar waƙar baka da hanyoyin da suka taimaka wajen haɓakar ta. Ta haka ne kuma aka karkasa ra'ayoyin da masanan suka kawo, zuwa muhimman kashe-kashe guda uku (3) domin kafa hujja.

2.2 Manufofin Darasi

Manufar wannan darasi ita ce a yi waiwaye a kan diddigin samuwar waƙar baka ta Hausa, wato yadda ta tuzgo tun daga asali har zuwa lokacin da ta fara samun yaɗuwa. Har wa yau kuma, za a bibiyi wasu ra'ayoyi uku (3) da masana suka bayar a kan masomin waƙar baka. A ƙarshen wannan darasin, ana sa rai ɗalibai za su fahimci:

- Asalin waƙar baka ta Hausa.
- Yadda waƙar baka ta fara samun karbuwa ga al'umma.
- Mahangar wasu masana a kan asalin waƙar baka.

2.3 Samuwar Wakar Baka ta Hausa

A wannan gaba, za a bibiyi wasu ra'ayoyin da masana daban-daban suka bayar dangane da asalin samuwar wakokin baka na Hausawa. Ta haka ne za a fito da bayani a kan kowane masani tare da bayyana hujjojin da ya yi dagaro da su.

2.3.1 Ra'ayi na Farko

Kamar yadda bayanai suka gabata, waƙar baka ɗaya ce daga hikimomin Hausawa da suke sarrafa kalmomi cikin hikima domin isar da muhimman sakonni ga al'umma. Dangane asalin samuwar wakokin baka kuwa, ra'ayi na farko nuna cewa, waƙa ta samo tushe ne daga Faransa inda aka ce wani mutumin qasar ne mai suna 'Sasana' wanda ga alama shi ne Hassan ibn Sabit sha'irin Manzon Allah, tsira da aminci su kara tabbata a gare shi da ya fara yin rokon baka, kuma wai domin iya kwarzantawa da wasa mutane ake kiran sa Sarkin rokon duniya' saboda shi ne maroƙi na farko da aka yi tun a jahiliyyar duniya. Masu wannan ra'ayi sun ce shi Sasana ba a zaune yake ba yawo yake a duniya kuma sunan nasa yana nufin maroƙi a harshen Faransanci. Kuma an ce zuriyarsa ce ta kawo waƙa ƙasashen Hausa. Wasu kuma sun ce daga nahiyar Afirka ta Yamma ne waƙa ta zo ƙasar Hausa, sun yi bayanin cewa da ƙasar Ghana da Mali da Songhai, wato tsofaffin daulolin yammacin Afirka aka sami yaɗuwar waƙa da roko. Dalilinsu na ƙarfafa wannan ra'ayi bai wuce cewa wai kayan kiɗan waɗannan ƙasashe sun yi kama da na ƙasar Hausa ba. Haka kuma, suna ganin mutanen ƙasar Hausa sun cudanya da mutanen Ghana da Mali da Songhai, musamman a lokacin Askiya Mohammed Ture a shekara ta 1493-1508 (Wushishi 1998: Ibrahim, 1983: da Gusau, 1983).

2.3.2 Ra'ayi na Biyu

Dangane da ra'ayi na biyu kuwa, ana kyautata zaton cewa Hausawa sun sami waƙa ne daga wajen tsofaffin daulolin Afirka ta yamma wato Ghana da Mali da Songhai. Wannan ra'ayi yana ganin lokacin daular Mali suna da maƙaɗan fada, kuma suna da alaƙa ta kusa da maƙaɗan Hausa, musamman ma maƙaɗan fada. Da daular Mali ta shuɗe, sai daular Songhai tam aye gurbinta, sai ta gaje irin waɗannan kaɗe-kaɗe. A lokacin mulkin Sarki Askiya Muhammadu Ture (1493-1528) ya kwarara da rikonsa har cikin wasu ƙasashen Hausa. Saboda haka ta nan ne wasu sarakunan Hausawa suka ga tsarin maƙaɗansu suka koya (Ibrahim, 1983:vii).

Auna Fahimta na 1

1. Wane mutum ne ake yi wa laƙabi da ‘Sasana’?
2. Wadanne nau’in makada ne daular Mali take da su?
3. Fadi sunayen tsofaffin daulolin Afirka da Hausawa suka samo kiɗa da waƙa a wajensu.

2.4 Ra’ayi na Uku

Wannan ra’ayi na uku wanda shi ne ya fi rinjaye a kan sauran ra’ayoyin, inda masana da dama suka bayyana tunaninsu dangane da faruwar waƙar baka zuwa wasu kananan tubalai guda biyu (2) tun daga zaman farko na al’ummar Hausawa, har zuwa lokacin da suka sami bunkasa sosai suka dunkule wuri ɗaya kamar haka:

2.4.1 Kirari

Kirari yana ɗaya daga cikin tubalan samuwar waƙar baka ta Hausawa, inda masana suka danganta faruwar waƙa tun daga lokacin zaman farko na al’ummar Hausawa ta hanyar kirari na mutane da iskoki da dodanni a lokutan bauta ko tsafe-tsafensu. Kafin al’ummar Hausawa su fara kafa wajen zama na dindindin domin abinci farauta kawai suka iya. Daga baya kuma suka fara haɗuwa waje guda, domin samun kariya da neman abinci baya ga na farauta. Daga nan kuma, sai aka sami sana’o’i iri daban-daban kamar su; fawa da kira da sana’ar dukanci da wanzanci da bokanci da sauransu. Ana nan sai kirari ya fara haɓaka aka sami kirare-kiraren irin na waɗannan sana’o’in.

2.4.2 Yake-Yake

Haka aka ci gaba da zama har al’umma ta yawaita, aka sami ‘yan yake-yake a tsakanin gari da gari na Hausawa a inda ‘yan ma’abba (maroƙan baka) suke zuga shugabanni da garuruwa. Daga nan aka fara saka kiɗa a kirari har ya zamo waƙe. Can gefe kuma, an ci gaba da yarda cewa akwai wani mai ƙarfi da iko kan dukkan al’amura, don haka sai al’ummar Hausawa suka sami wasu hanyoyi na bautar iskoki, waɗanda su ma kowa da irin nasa kirarin har ta kai ga kaxa wasu abubuwa, domin a samar da rauji da sauti mai tsuma jiki daga maroƙa wanda su saboda rashin ƙarfin jiki, ko rashin basirar iya sana’a amma sun yi fice wajen iya lafazin baka da roƙon baka, kuma suka mayar da shi tasu sana’ar da suke dogaro da ita domin cin abinci. Ta haka ne aka sami makada da mawaƙa iri daban-daban a al’ummar Hausawa kamar waɗanda waƙoƙinsu suke tafe da kaɗe-kaɗe; waƙoƙin makadan jama’a da waƙoƙin makadan maza da waƙoƙin makadan ban dariya da waƙoƙin makadan fada da sauransu, kamar yadda Gusau (1983: 164) ya nuna.

A dunkule za a iya cewa, dukkanin wadannan ra'ayoyi da aka bibiya suna da kusanci da juna, musamman ta fuskar fayyace asalin samuwa da bunkasar waƙar baka Bahaushiya da kuma yadda waƙar ta yaƙu sosai tare da samun tasiri a zamantakewar al'ummu daban-daban ya zuwa yau. A sakamakon haka ne, masana kamar Tahir (2011:82) ya nuna, "daga jiya zuwa yau, waƙar baka ta zama wani katafaren fage, ko kuma gamji wanda kowa ke shan inuwarsa. Don haka ne ake sa ran mai sauraro ya riƙa bibiyar waƙa baka cikin tunani managarci ba gurbatacce ba, kuma ya zama mai neman sani daga cikin abin da waƙar take koya masa, domin ya sami ingantacciyar rayuwa wajen tafiyar da harkokin rayuwarsa ta yau da gobe.

Auna Fahimta na 2

1. Mene ne abin da Hausawa suka fara yi a lokacin da suka haɗu wuri ɗaya?
2. Bayyana sunayen wasu nau'o'in makada da mawaƙan Hausa waɗanda waƙoƙinsu suke tafiya da kade-kade.
3. Daga wane irin kirari ne Hausawa suka ƙagi waƙa?

2.5 Takaitawa

A wannan darasi, an kawo bayanai da suka danganci da asali da samuwar waƙoƙin baka na Hausa. Ta haka ne aka fito da ra'ayoyin masana da suka yi nuni da yadda waƙar baka ta tuzgo, har zuwa lokacin da ta fara samun karbuwa a sassa da dama tsakanin al'umma. Haka kuma, bayanan da aka kawo sun ƙara nuna yadda waƙar baka ta fara wanzuwa tun lokaci mai tsawo kafin rutacciya, shi ya sa wasu masana da dama suke yi mata laƙabi da waƙa I, kamar Furniss (1996) ya bayyana.

2.6 Ma'anar Muhimman Kalmomi

- Daula: Asalinta kalmar ce da Hausawa suka aro daga harshen Larabci kuma tana nufin masarauta. Wato, wata iyaka ko kuma wani yanki da aka ƙayyade wa Sarki ya zama huruminsa (ya shimfiɗa mulkinsa a ciki).
- Kirari: Wasu zaɓaɓɓun kalmomi na musamman da ake furtawa a cikin tsari da zimmar a zuga mutum ko wani abu, ko a cicciba shi, ko a kambama shi.
- Yaƙi: Shi ne far wa wasu rukunin mutane da faɗa domin a mulke su, musamman idan an ci galaba a kansu.

- Jahiliyya: Wani lokaci ko zamani wanda ya gabaci bayyanar addinin Musulunci.

2.7 Manazarta da Wasu Ayyukan Qarin Nazari

Abba, M. da Zulyadaini, B. (2000). *Nazari kan Waƙar Baka ta Hausa*. Zaria: Gaskiya Corporation Limited.

Furniss, G. (1996). *Poetry, Prose and Popular Culture in Hausa*. Edinburgh: Edinburgh University, Press Limited.

Gusau, S.M. (1983). “Wafƙin Noma na Baka: Yanaye-Yanayensu da Sigoginsu”. Kundin Digiri na Biyu. Kano: Sashen Koyar da Harsunan Nijeriya, Jami’ar Bayero.

Gusau, S.M. (2003). *Jagoran Nazarin Waƙar Baka*. Kano: Benchmark Publishers Limited.

Gusau, S.M (2013) “Mizani Tsakanin Waƙokin Hausa na Baka da Rubutattu” a Cikin *Studies in Hausa Language, Literature and Culture*. Kano: Centre for the study of Nigerian Languages, Bayero University.

Gusau, S.M. (2002). *Salihu Jankidi Sarkin Taushi*. Kaduna: Baraka Press and Publishers Limited.

Gusau, S.M. (2008). *Waƙokin Baka a Kasar Hausa: Yanaye-Yanayensu da Sigoginsu*. Kano: Benchmark Publishers Limited.

Ibrahim, M.S. (1983). *Kowa ya sha Kida*. Ibadan: Longman Limited.

Sa’id, B. (1981). “Bambancin Waƙar Baka da Rubutacciya” a Cikin *Studies in Hausa Language, Literature and Culture*. Kano: Center for the Study of Nigerian Languages, Bayero University.

Tahir, R.M. (2011). “Tasirin Musulunci a Waƙokin Baka na Hausa”. A Cikin *Waƙokin Baka na Hausa*. Editoci: Funtua, A.I. da Gusau, S.M. Katsina: Kwalejin Ilimi ta Tarayya.

Umar, M.B. (1987). *Dangantakar Adabin Baka da Al’adun Gargajiya*. Kano: Triumph Publishing Company.

Yahya, A.B. (1997) *Jigon Nazarin Waƙa*. Kaduna: Fisbas Media Services

2.8 Amsoshin Tambayoyin Auna Fahimta

Amsoshin Auna Fahimta na 1

1. Sasana' wani mutumin kasar Faransa ne wanda sunansa shi ne, 'Hassan ibn Sabit' (sha'irin Manzon Allah, tsira da aminci su kara tabbata a gare shi), an ce shi ne mutumin da ya fara yin rokon baka, kuma wai domin iya kwarzantawa da wasa mutane ake kiran sa "Sarkin rokon duniya", saboda shi ne maroƙi na farko da aka yi tun a jahiliyyar duniya. Sasana ba a wuri ɗaya yake zaune ba, yawo yake yi a duniya kuma sunan nasa yana nufin maroƙi a harshen Faransanci. Haka kuma, an ce zuriyarsa ce ta kawo waƙa ƙasashen Hausa.
2. Makadƙan da daular Mali take da su su ne makadƙan fada, waɗanda kuma suna da alaƙa ta kusa sosai da makadƙan Hausa, musamman ma makadƙan fada. Bayan daular Mali ta shuɗe, sai daular Songhai ta maye gurbinta, sai ta gaje irin waxannan kaɗe-kaɗe musamman a lokacin mulkin Sarki Askiya Muhammadu Ture (1493-1528), wanda ya faɗaɗa ikonsa har cikin wasu ƙasashen Hausa. Ta haka ne wasu sarakunan Hausawa suka ga tsarin makadƙansu har suka koya.
3. Ana kyautata zaton cewa Hausawa sun samu waƙa musamman ta baka, daga wajen tsofaffin daulolin Afirka ta yamma kamar haka; wato daular Ghana da ta Mali da ta Songhai.

Amsoshin Auna Fahimta na 2

1. A lokacin zaman farko, al'ummar Hausawa sun fara haɗuwa waje ɗaya ne domin samun kariya da neman abinci baya ga na farauta. Daga nan kuma, sai aka sami sana'o'i iri daban-daban kamar su; fawa da ƙira da sana'ar dukanci da wanzanci da bokanci da sauran makamantansu. Sannu a hankali kuma, sai kirari ya ƙara haɓaka aka sami wasu nau'o'in kirare-kirare irin na waɗannan sana'o'in.
2. Akwai makadƙa da mawaƙa iri daban-daban a al'ummar Hausawa waɗanda waƙoƙinsu suke tafe da kaɗe-kaɗe. Daga cikinsu akwai; waƙoƙin makadƙan jama'a da waƙoƙin makadƙan maza da waƙoƙin makadƙan ban-dariya da waƙoƙin makadƙan fada da sauransu.
3. Hausawa sun fara ƙagar waƙa ne ta hanyar amfani da nau'in kirari irin wanda ake yi wa mutane da na iskoki da na dodanni musamman a lokacin zaman farko da suka yi.

KASHI NA 3 ASALIN WANZUWAR RUBUTACCIYAR WAKA TA HAUSA

Abubuwan da Suke Ciki

- 3.1 Gabatarwa
- 3.2 Manufofin Darasi
- 3.3 Wanzuwar Rubutacciyar Waka ta Hausa
 - 3.3.1 Kafin Zuwan Addinin Musulunci
- 3.4 Bayan Zuwan Addinin Musulunci
- 3.5 Taƙaitawa
- 3.6 Ma'anar Muhimman Kalmomi
- 3.7 Manazarta da Wasu Ayyukan Karin Nazari
- 3.8 Amsoshin Tambayoyin Auna Fahimta

3.1 Gabatarwa

Wannan kashi ya kunshi bayani ne a kan asali da samuwar rubutacciyar waka ta Hausa. Saboda haka ne aka bibiyi tarihin asali wanzuwar rubutattun waƙoƙin na Hausa tun daga tushensu. Ta haka ne, za a yi tsokaci a kan yadda waƙoƙin suka tuzgo fara yawaita sosai, musamman ta hanyar bibiyar wasu muhimman tuddai guda biyu (2). Wato ke nan, kafin zuwan addinin Musulunci da kuma bayan zuwan addinin Musulunci, kamar yadda masana suka yi nuni.

3.2 Manufofin Darasi

Manufar wannan darasi ita ce, a yi waiwaye a kan asalin samuwar rubutacciyar waka ta Hausa. Wato a duba yadda ta tuzgo tun daga asali kafin daga bisani kuma ta sami haɓaka sosai. Har wa yau kuma, za a bibiyi wasu ra'ayoyi uku (3) da masana suka bayar a kan masomin waƙar baka. A ƙarshen wannan darasin, ana sa rai daɓibai za su fahimci:

- Asalin rubutacciyar waƙar ta Hausa.
- Yadda rubutacciyar waƙa ta fara yaɗuwa ga al'umma.
- Mahangar wasu masana a kan asalin rubutacciyar waƙa.

3.3 Wanzuwar Rubutacciyar Waka ta Hausa

A wannan gava, za a bi sawun wasu ra'ayoyi mabambanta da masana suka yi nuni da su, dangane da asalin samuwar rubutattun waƙoƙi na Hausa a bisa wasu muhimman tuddai guda biyu (2). Ga su kamar haka:

3.3.1 Kafin Zuwan Addinin Musulunci

Rubutattun waƙoƙi na Hausa sun fara samuwa ne a sakamakon cudɓanyar Larabawa da Hausawa, wanda hakan ya haifar da samuwar addinin Musulunci ga Hausawa. Wannan dalili ne ya sa bayan Hausawa sun karɓi addinin Musulunci daga wajen Larabawa, sai suka iya karatu da rubutu a cikinsa. Haka kuma, ilimin addini da na adabin Larabci, musamman waka, sun wadatu sosai ga Hausawa waɗanda suka koyi karatu da rubutu irin na addinin Musulunci sannan suka zama malamai kuma suka fara rubuce-rubuce da shi.

Masana kamar Yahaya (1988: 31-32) ya nuna cewa, Hausawa ba su iya rubuta waƙa ba sai da suka karɓi addinin Musulunci, suka iya karatu da rubutu cikin harshen Larabci, sannan suka iya rubuta waƙa cikin harshen Hausa ta amfani da haruffan Larabci a yanayin rubutun ajami. Amma duk da haka, ya bayyana cewa, an sami wasu waƙoƙi da aka rubuta cikin Hausar ajami guda biyu waɗanda ake kyautata zaton cewa an samu burbushin wanzuwarsu tun a ƙarni na goma sha bakwai (Ƙ.17). Waɗannan waƙoƙi su ne: *Shi'ir Hausa* da *Jamuyah* na wani malami da ba a tantance ba mai suna Sheikh Ahmed Tila.

Shi kuwa Mukhtar (2002) ya nuna, ba a san tun lokacin da Hausawa suka fara kirkiro rubutun ajami ba, amma an tabbatar an fi shekaru ɗari biyu (200) ana amfani da Ajami a ƙasar Hausa kafin shigowar rubutun boko, wanda shi ma ya faru ne a dalilin zuwan Turawa a ƙasar Hausa. Sai dai kuma bincike ya nuna cewa, tun a cikin ƙarni na goma sha huɗu zuwa na goma sha biyar (Ƙ. 14-15) rubutun ajami ya sami ranar yin shanya a ƙasar Hausa, wato, Hausawa sun ƙware da yin rubutu a cikinsa. Alal Misali, a cikin qarni na goma sha shida (Ƙ.16) ne aka samu wani malami mai suna Abdullahi Suka a garin Kano, wanda ya rubuta waƙar *Adiyatul Mu'udi* (Mukhtar, 2002: 11-12).

Matsayin rubutattun waƙoƙi kafin zuwan addinin Musulunci shi ne, Hausawa ba su iya karatu da rubutu ba ballantana har su sami ilimin yadda za su iya tsarawa da shiryawa da kuma rubuta waƙa. Haka kuma, an tabbatar cewa Hausawan ba su da wata tsarariyar hanyar yin rubutu ko karatu, wanda yin hakan ya taimaka wajen haifar da rashin samuwar rubutacciyar waƙa a wurinsu tun a wancan lokaci. Amma kuma duk da haka, al'ummar ƙasar Hausa tun a wancan lokaci suna kallon mawaki a

matsayin wani mutum mai hikima da basira, musamman a wajen shirya kalmomi domin ya isar da sakonni a cikin al'ummar da yake zaune da ta.

Sai dai kuma an yarda cewa, waƙar da aka tabbatar da samuwar ta a wannan lokaci ita ce waƙar baka ta farko (ta farauta), sannan ta ibadar gargajiya kamar kirare-kirare da sauran makamantansu. Haka kuma, da tafiya ta fara yin nisa aka ci gaba da samun wasu waƙoƙin daban-daban waƙanda suka shafi gargajiyar Hausawa. Misali, waƙoƙin fada da na jama'a da sauran makamantansu.

Auna fahimta na 1

1.	Mene ne matsayin rubutattun waƙoƙi kafin addinin Musulunci ya zo kasar Hausa?
2.	Me Hausawa suka koya daga wajen Larabawa?
3.	A wane lokaci ne Hausawa suka kirkiro rubutun ajami?

3.4 Bayan Zuwan Addinin Musulunci

Addinin Musulunci ya shigo kasar Hausa a daidai karni na (K. 12-13). Kungiyoyin mutane masu yawon yada addinin Musulunci ko masu kai ziyarce-ziyarce sun shigo wannan kasa. Daga cikinsu akwai kungiyoyin Fulani daban-daban kamar Wangarawa (Mallawa) daga kasar Malle da Torankawa daga Futa-toro cikin kasar Senegal da sauran nau'o'insu, sai kuma mutane irin su Al-Maghili da Al-Suyudi da makamantansu (Gusau, 1995: 24).

Tarihi ya nuna cewa, bayan addinin Musulunci ya zo kasar Hausa bayan karni na goma sha daya (K.11) Hausawa sun yarda da shi, suka shige shi, sannan kuma suka karbe shi hannu bibiyu da nufin ya yi masu jagora a kan yadda za su gudanar da ibadunsu kamar yadda addinin ya shimfida. Auta (2011: 106-107) ya bayyana cewa, ba da jimawa ba Hausawa suka fara koyon karatun fatiha da sauran surorin da za su karanta a wajen sallah. A sakamakon haka ne, ya sa tilas suka waye da bakafen haruffan na Larabci, kuma suka koyi rubuta kalmomi da gajerun jumloji, kafin daga bisani ilimin addini da na rubutun Larabci su kankama a wajensu, musamman a wajejen karni na goma sha biyar (K.15), bayan zuwan Shehu Almagili da Suyudi da litattafan addini da suka zo da su.

Bugu da kari kuma, Yahaya (1988: 11) ya bayyana cewa, Shehu Abdulkarim Al-maghili ya taso ne daga kasar Morocco ya zo Katsina a zamanin sarkin Katsina Ibrahim Maje a wajejen shekarar (1494). Kuma shi ne ya sa aka samo wa masallacin goarau kibra. Haka kuma, kafin

ya bar Katsina, sai da ya kafa makarantar koyon addinin Musulunci da ilimin shari'a, kafin daga bisani ya zo Kano a lokacin sarki Muhammadu Rumfa. A zamansa garin Kano ne, sai ya rubuta wa sarki wani littafi mai suna *Taj al-din fi ma ya jibu ala Al-muluk*. An ce, wannan littafi yana bayani ne a kan yadda ya kamata sarki ya riƙa yin mulkinsa, har ma da mu'amalarsa da al'umma.

Tunani da sha'awar rubuta waƙoƙi ta samu ne ga Hausawa bayan sun ƙware da rubutun Larabci, saboda haka ne sai aka samu masu hazaka daga cikinsu waƙanda suka fara rubuta waƙoƙi a cikin harshen Larabci, sakamakon karance-karancen litattafan da suka yi waƙanda aka rubuta a cikin tsarin waƙa. Misali, *Ishiriniya* ta Alfazazi da Kurdabi Yahya Bakurɗabe. Sannu a hankali kuma, sai suka riƙa yin rubutu da haruffan Larabci suna rubuta Hausa, wato ajami ke nan. Mukhtar (2002: 11-12) ya bayyana cewa, ba a san tun lokacin da Hausawa suka fara ƙirƙiro da rubutun ajami ba, amma dai an tabbatar cewa an fi shekaru ɗari biyu (200) ana amfani da Ajami a ƙasar Hausa kafin shigowar rubutun boko wanda shi ma ya faru ne a dalilin zuwan Turawa a ƙasar Hausa. Sai dai kuma bincike ya nuna cewa, tun a cikin ƙarni na goma sha huɗu zuwa na goma sha biyar (K. 14-15) rubutun ajami ya sami ranar yin shanya a ƙasar Hausa, wato, Hausawa sun ƙware da yin rubutu a cikinsa.

Auna fahimta na 2

1. Kawo sunayen littattafai guda biyu (2) na Larabci da aka rubuta a tsarin waƙa bayan zuwan addinin Musulunci a ƙasar Hausa.
2. Waɗanne ƙungiyoyin Fulani ne suka shigo ƙasar Hausa bayan zuwan addinin Musulunci?
3. Yaya sunan littafin da Shehu Almagili ya rubuta wa sarkin Kano Muhammadu Rumfa a lokacin da zai tafi?

3.5 Takaitawa

A wannan darasi, an kawo bayanai da suka shafi asalin samuwar rubutattun waƙoƙi na Hausa. Ta haka ne aka kawo wasu ra'ayoyin masana da suka fayyace yadda rubutacciyar waƙa ta soma, har zuwa lokacin da ta fara bunkasa a tsakanin al'umma. Har wa yau kuma, bayan da aka gabatar sun tabbatar da cewa rubutacciyar waƙa ta samu ne bayan zuwan addinin Musulunci a ƙasar Hausa. Wato, bayan Hausawa sun karɓi addini hannu bibiyu, kuma suka koyi karatu da rubutu a cikin harshen Larabci, kafin daga bisani kuma suka samu ilimin boko a sakamakon zuwan Turawa.

3.6 Ma'anar Muhimman Kalmomi

- Musulunci: Addinin da Musulmai suka yi imani da shi, kuma suke bi wajen bauta wa Allah shi kadai, babu tarayya da shi, kuma Annabi Muhammadu Manzonsa ne.
- Addini: Tafarki da mutum yake yin riƙo da shi a wajen gudanar da ibada ko kuma yin bauta. Misali, addinin Musulunci da na Kiristanci da sauransu.
- Ajami: Nau'in rubutu da ake amfani da haruffan Larabci a rubuta harshen Hausa.
- Qarni: Tsawon lokaci day a kai shekara dari (100) cif.
- Boko: Ilimin zamani, ko kuma nau'in rubutun Hausa da baƙaƙen Romawa wanda Hausawa suka koya a sakamakon zuwan Turawa kasar Hausa.

3.7 Manazarta da Wasu Ayyukan Karin Nazari

- Abba, M. da Zulyadaini, B. (2000). *Nazari kan Wakar Baka ta Hausa*. Zaria: Gaskiya Corporation Limited.
- Auta, A.L. (2001). "Tarihin Rubutattun Waƙoƙi a Ƙasar Hausa." a cikin Algaita Journal of Current Research in Hausa Studies Vol. 1 No 1. Kano: Sashen Koyar da Harsunan Nijeriya, Jami'ar Bayero.
- Furniss, G. (1996). *Poetry, Prose and Popular Culture in Hausa*. Edinburgh: Edinburgh University, Press Limited.
- Gusau, S.M. (1995). *Dabarun Nazarin Adabin Hausa*. Kaduna: Fisbas Media Services.
- Gusau, S.M. (2003). *Jagoran Nazarin Wakar Baka*. Kano: Benchmark Publishers Limited.
- Gusau, S.M (2013) "Mizani Tsakanin Waƙoƙin Hausa na Baka da Rubutattu" a Cikin *Studies in Hausa Language, Literature and Culture*. Kano: Centre for the study of Nigerian Languages, Bayero University.
- Mukhtar, I. (2002). *Jagoran Nazarin Ƙagagun Labarai*. Kano: Adamu Joji Pulishers.

- Sa'id, B. (1981). "Bambancin Waƙar Baka da Rubutacciya" a Cikin *Studies in Hausa Language, Literature and Culture*. Kano: Center for the Study of Nigerian Languages, Bayero University.
- Tahir, R.M. (2011). "Tasirin Musulunci a Waƙoƙin Baka na Hausa". A Cikin *Waƙoƙin Baka na Hausa*. Editoci: Funtua, A.I. da Gusau, S.M. Katsina: Kwalejin Ilimi ta Tarayya.
- Umar, M.B. (1987). *Dangantakar Adabin Baka da Al'adun Gargajiya*. Kano: Triumph Publishing Company.
- Yahya, A.B. (1997) *Jigon Nazarin Waka*. Kaduna: Fisbas Media Services.
- Yahaya, I.Y. (1988) *Hausa a Rubuce: Tarihin Rubuce-Rubuce Cikin Hausa*. Zaria: Gaskiya Corporation Limited.

3.8 Amsoshin Tambayoyin Auna Fahimta

Amsoshin Auna Fahimta na 1

1. Matsayin rubutattun waƙoƙi kafin zuwan addinin Musulunci shi ne babu su. Domin kuwa Hausawa ba su iya karatu da rubutu ba ballantana har su sami ilimin yadda za su iya tsarawa da shiryawa da kuma rubuta waƙa. Haka kuma, an tabbatar cewa Hausawan ba su da wata tsararriyar hanyar yin rubutu ko karatu, wanda yin hakan ya taimaka wajen haifar da rashin samuwar rubutacciyar waƙa a wurinsu tun a wancan lokaci.
2. Hausawa sun ƙaru sosai ta hanyar koyon abubuwa da dama a sakamakon cudanyarsu da Larabawa. Alal misali, Hausawa ba su iya rubuta waƙa ba sai da suka karɓi addinin Musulunci daga wajen Larabawa, sannan kuma suka iya karatu da rubutu a cikin harshen Larabci. Haka kuma, sun iya rubuta waƙa cikin harshen Hausa ta hanyar amfani da haruffan Larabci a yanayin rubutun ajami.
3. Binciken masana ya nuna cewa ba a san tun lokacin da Hausawa suka fara kirkiro rubutun ajami ba, amma an tabbatar an fi shekaru ɗari biyu (200) ana amfani da ajami a ƙasar Hausa kafin shigowar rubutun boko, wanda shi ma ya faru ne a dalilin zuwan Turawa a ƙasar Hausa. Sai dai kuma bincike ya ƙara tabbatar da tun a cikin ƙarni na goma sha huɗu zuwa na goma sha biyar (Ƙ. 14-15) rubutun ajami ya sami ranar yin shanya a ƙasar Hausa, wato, Hausawa sun ƙware da yin rubutu a cikinsa. Alal Misali, a cikin ƙarni na goma sha shida (Ƙ.16) ne aka samu wani malami

mai suna Abdullahi Suka a garin Kano, wanda ya rubuta waƙar *Adiyatul Mu'ufi* .

Amsoshin Auna Fahimta na 2

1. Bayan Hausawa sun ƙware da rubutun Larabci, an samu masu hazaka daga cikinsu waƙanda suka fara rubuta wasu littattafai na waƙoƙi a cikin harshen Larabci, sakamakon karance-karancen littattafan da suka yi waƙanda aka rubuta a cikin tsarin waƙa. Ga misalin littattafan da suka rubuta kamar haka: *Ishiriniya* na Sheikh Alfazazi da *Kurxabi* na Yahya Baqurdabe.
2. An samu ƙungiyoyin mutane masu yawon yadfa addinin Musulunci da dama, waƙanda suka shigo wannan kasa. Daga cikinsu akwai ƙungiyoyin Fulani daban-daban kamar Wangarawa (Mallawa) daga kasar Malle da Torankawa daga Futa-toro cikin kasar Senegal da sauran nau'o'insu, sai kuma mutane irin su Shehu Al-Maghili da Shehu Al-Suyufi.
3. A lokacin da Shehu Al-Maghili zai bar garin Kano, ya rubuta wa sarki Muhammadu Rumfa wani littafi mai suna, *Taj al-din fi ma ya jibu ala Al-muluk*. An ce, wannan littafi yana bayani ne a kan yadda ya kamata sarki ya rika gudanar da sha'anin mulkinsa, har ma da mu'amala tsakaninsa da al'umma.

KASHI NA 4 BUNKASAR WAƘAR BAKA TA HAUSA DAGA JIYA ZUWA YAU

Abubuwan da Suke Ciki

- 4.1 Gabatarwa
- 4.2 Manufofin Darasi
- 4.3 Bunkasar Waƙar Baka Daga Ƙarni na 19 Zuwa 20
 - 4.3.1 Zuwan Turawan Mulkin Mallaka
 - 4.3.2 Kamfanonin Sayar da Waƙoƙi
 - 4.3.3 Yunkurin Manyan Makarantu
 - 4.3.4 Yada Manufofin Gwamnati
- 4.4 Bunkasar Waƙar Baka a Ƙarni na 21
 - 4.4.1 Tasirin Karatu da Rubutu
 - 4.4.2 Yanayin Tsarin Aiwatarwa
 - 4.4.3 Ganin Ƙimar Mawaƙa
- 4.5 Takaitawa
- 4.6 Ma'anar Muhimman Kalmomi
- 4.7 Manazarta da Wasu Ayyukan Ƙarin Nazari
- 4.8 Amsoshin Tambayoyin Auna Fahimta

4.1 Gabatarwa

Wannan kashi ya ƙunshi bayani ne a kan bunkasar waƙoƙin baka na Hausa. Ta haka ne aka yi waiwayen tare da kalato bayanai da suka bayyana yadda waƙoƙin baka na Hausa suka sami damar haɓaka a lungu da saƙo na rayuwar al'ummu daban-daban. Haka kuma, za a yi tsokaci a kan wasu muhimman hanyoyin da suka taimaka wajen haɓaɗar da waƙoƙin suka samu, tare da kawo misalai daga wasu waƙoƙi.

4.2 Manufofin Darasi

Manufar wannan darasi ita ce a yi waiwaye a kan haɓakar waƙar baka ta Hausa, wato yadda waƙoƙin baka na Hausawa suka samu ranar yin shanya a tsakanin al'ummar Hausawa. Haka kuma, za a bibiyi wasu ra'ayoyi uku (3) da masana suka bayar a kan masomin waƙar baka. A ƙarshen wannan darasin, ana sa rai dalibai za su fahimci:

- Bunkasar waƙar baka ta Hausa.
- Dalilan haɓakar waƙar baka tsakanin al'umma.
- Kara bunkasar waƙar baka a ƙarni na 20 zuwa na 21

4.3 Bunkasar Waƙar Baka Daga Karni na 19 Zuwa 20

A wannan gaba kuma, za a bibiyi sawun wasu ra'ayoyi masana a kan bunkasa ko haɓakar waƙoƙin baka na Hausa tun daga jiya zuwa yau. Ta haka ne aka gano yadda waƙar ta bunkasar sosai, tun daga karni na goma sha tara har zuwa na ashirin da ɗaya (K. 19-21), lokacin da mafi yawansu suka rikide zuwa waƙoƙin baka na zamani. Ga wasu dalilan da suka haifar da wannan bunkasa kamar haka:

4.3.1 Zuwan Turawan Mulkin Mallaka

Idan aka yi waiwayi baƙoƙin baka ta fuskar yanayi da bunkasarsu tun daga karni na 19 zuwa na 20 kuwa za a tarar cewa, waɗannan waƙoƙi sun samu karbuwa tare da bunkasa ainun ta fuskoki mabambanta. Wasu daga cikin waxannan dalilan da suka haifar da wannan haɓaka kamar yadda Yahya (1997: 9-13) ya bayyana sun haɗa da zuwan Turawan mulkin mallaka a kasar Hausa, wanda shi ne ya yi sanadiyyar samuwar na'u'rorin zamani kuma ya haifar da buɗe gidajen rediyo masu watsa labarai da kuma da ayyukan hukuma da kuma biyan buƙatun jama'a ta fuskar nishaɗi da sadarwa. Haka kuma, wannan manufa ta nishaɗi ita ta haifar da wani shiri da ake kira 'Filin Zabi Sonka' a gidan rediyo. A wannan fili ne mutane sukan aika da saƙonnin gaisuwa zuwa ga 'yan'uwa da abokan arziki, sannan su nemi a saka masu waƙoƙin maƙaɗan da suke sha'awa don jin daɗi.

4.3.2 Kamfanonin Sayar da Waƙoƙi

Har wa yau kuma, an samu kamfanonin sayar da waƙoƙi kan fayafayan garmaho da kaset, waɗanda suka taimaka wajen bunkasa waƙoƙin baka na Hausa a wannan lokacin. Domin kuwa, sukan kira mawaƙi ne ya zo ya rera masu waƙoƙinsa, sai su kuma su naɗa a cikin kaset su rika sayarwa ga jama'a da sauran kafofin watsa labarai, shi kuma mawaƙin sai su ba shi tasa ladar. Su kuwa mawaƙan, sai suka rika koƙarin kirkiro da wasu sababbin waƙoƙi masu daɗi domin kamfanonin su tallata su a kasuwa, wanda ta haka ne kamfanonin suka kara samun bazuwa ko'ina a cikin kasar Hausa.

4.3.3 Yunkurin Manyan Makarantu

Haka kuma, yunkurin da manyan makarantu kamar Jami'o'i suka yi, shi ma ya kara haɓaka waƙoƙin baka na Hausa a wannan lokaci. Misali, kamar Jami'ar Bayero da ke Kano da Jami'ar Ahmadu Bello da ke Zariya da Jami'ar Usmanu Danfodiyo da ke Sakkwato, an samu kafa Sashen Koyar da Harsunan Nijeriya inda aka samu dalibai suna aiwatar da nazarin waƙoƙin baka. Wannan shi ya ba wa daliban damar shiga

garuruwa da dama a cikin kasar Hausa domin gudanar bincike a kan mawaƙa da waƙoƙinsu, sannan su dawo jami'o'insu su rubuta sakamakon binciken nasu. Ta haka ne sai daliban suke samun juya waƙoƙin da suka samo a bisa takarda, har aka tara kundaye da yawa a kan mawaƙa da waƙoƙinsu.

4.3.4 Yada Manufofin Gwamnati

A dinkule, wani babban ɓangare da ya ƙara ba waƙoƙin baka dama suka samu bunƙasa shi ne ƙaddamarwa da kuma yada tsare-tsare da kuma manufofin hukuma a wannan lokacin. Domin kuwa hukumomin siyasa da na mulkin soja sun yi amfani da waƙoƙin baka a wajen yada manufofinsu ta fuskoki mabambanta. Misali, waƙar Alhaji Mamman Shata ta wayar da kan jama'a game da sauya tuki mota daga hannun hagu zuwa dama a shekara 1972, sai kuma waƙar Alhaji Adamu Danmaya Jos wadda ya yi a kan fitowar kudaden Naira a shekarar 1972, sai kuma waƙar Sarkin Taushin Katsina ta samun 'yancin kai a shekar 1960 duk sun taimaka wajen yada manufofi a hukumance, kamar yadda Umma (2016:92-93) ta bayyana.

Auna fahimta na 1

1. Mene ne ya haifar da samuwar na'urorin zamani a ƙarni na 20? 2. Wace manufa ce ta samar da shirin 'zabi son ka' a gidajen rediyo? 3. Wane irin tasiri waƙar baka ta Hausa take da shi a wajen gwamnati daga ƙarni na 19 zuwa 20?

4.4 Bunkasar Waƙar Baka a Ƙarni na 21

Da tafiya ta yi tafiya har zuwa lokacin da ƙarni na 21 ya kunno kai, kuma waɗannan waƙoƙi suka ƙara samun ranar yin shanya sosai. Waƙoƙin baka na ƙarni na 21 kuwa, su ne wasu masana suka kira su da waƙoƙin baka na zamani, musamman ta yin la'akari da fasalin yadda ake aiwatar da su da kuma kayan kiɗansu. Ire-iren waɗannan waƙoƙi sun fara ne daga farkon wannan ƙarni, wato shekara ta 2000 zuwa lokacin da ake ciki a yau.

4.4.1 Tasirin Karatu da Rubutu

Karatu da rubutu sun yi matuƙar tasiri ta havaka da bunƙasar waƙoƙin baka na zamani a ƙarni na ashirin da ɗaya. Saboda haka ne masana kamar Gusau (2014) ya bayyana cewa, waƙoƙin baka na Hausa na zamani, waƙoƙi ne waɗanda suka wanzu a sakamakon iya rubutu da karatu na Ajami da na Boko da Hausawa suka yi, sannan bisa yawanci ake shirya su a rubuce, a samar da rauji da kiɗa, a kuma fitar da rerawa a

wani wuri ko daki da ake zuba masa kayan kida na Turawa wafanda ake hada kalmomi da amo da rauji a fitar da rerawa ta waƙa wannan waje shi ake ambato da sitidiyo. Daga nan ne za a iya sadar da waƙokin ta bin ƙaramar murya daga kwamfuta, a kuma ajiye su kai tsaye ta naɗar su a C.D-C.D ko a album-album. Yawanci akan yi musu rerawa ɗaya ce a sitidiyo, sannan a wajen sadar da su a taruka da bukukuwa da sauran wurare akan maimaita rerawa ne ta bin rerawar farko ta sitidiyo. Wannan yanayi shi ya ba makadi damar ya iya tsara waƙa, ya fitar da ƙa'dojin shirya ta a sitidiyo ta bin kalmomin da ya rubuta, da rauji da kida da kuma rerawa, sannan a naɗe ta a CD, a kuma aika ta wurin da ake da buƙata da ita. Ta haka sai a iya sadar da ita ta hanyar na'urar kwamfuta da amsa-kuwa ko ta hanyar DVD da amsa-kuwa da sauransu (Gusau, 2014: 13-14).

4.4.2 Yanayin Tsarin Aiwatarwa

Sauyayar tsarin aiwatarwa ya taimaka matuƙa a wajen haifar da bunƙasar waƙokin baka na zamani. Dalili kuwa shi ne, an samu 'yan sauye-sauye dangane da yadda ake aiwatar da waƙar baka ta Hausa a ƙarni 21, ta fuskoki masu yawa. Misali ta fuskar aiwatarwa a baya mafi yawan wafanda suke yin waƙa maza ne manya amma a yanzu mafiyan mawaƙan matasa ne, sannan kuma akwai mata da yawa idan aka kwatanta da yadda suke a baya. Dadin daɗawa ta fuskar kayayyakin da ake amfani da su a wajen aiwatar da waƙokin ma, an samu sauyi domin a yanzu yawancin mawaƙan suna amfani da fiyano, kuma a sitidiyo suke rera waƙar maimakon yadda a da ake a fili lokacin wani biki ko taro ko kuma kai tsaye. Sannan kuma, yawanci duk da cewa waƙokin da suke na baka ne amma sukan rubuta kafin su yi, kuma sukan yi amfani da mata a matsayin 'yan amshi domin samun kasuwa da karbuwa a gurin matasa da sauran jama'a. Da yawa daga cikin waƙokin suna da tsari irin na rubutattu.

4.4.3 Ganin Kimar Mawaƙa

Duba da yadda ake ganin martaba da kimar mawaƙa a cikin al'umma, hakan ya ƙara haifar da bunƙasar waƙokin baka na zamani a yau. Domin kuwa, a da ana ƙyamar mawaƙa wadda ake yi musu kallon ƙasƙanci a cikin mutane, amma a yanzu matsayin mawaƙa ya sauya kuma al'umma ba su fiya yi musu kallon ƙasƙanci irin yadda ake a baya ba. Haka zalika, a da yawanci mawaƙan baka na Hausa suna da ajujuwa da za a iya cewa wane makadin sarakuna ne, ko kuma na jama'a, amma mawaƙan wannan lokaci suna yi wa komai waƙa ta yadda zai yi wuya ka ce ga ajin da wani mawaƙi ya faɗa. Misali, Aminuddeen Ladan Abubakar (Alan Waƙa) kusan ba wani bangare da bai yi wa waƙa ba, kama daga sarakuna da masu kuɗi da 'yan siyasa da malamai da yabon manzo Allah (S.A.W) da sauransu. Haka ma sauran mawaƙa kamar su;

Fati Nijar da Sadik Zazzavi da Murja Baba da Mudassiru Kasim da Musbahu M.Ahmed da Sadi Sidi Sharifai da Maryam Sale Fantimoti da Sa'a Bokal da sauran makamantansu su ma sukan yi waƙa ga kowanne irin rukuni na al'umma.

A dinkule a iya cewa, an samu waƙannan sauye-sauye ne a waƙoƙin baka na Hausa (na zamani) sakamakon tasirin da aka samu na shirin gama duniya, inda waƙa ta zama wata babbar hanya ta samun kuɗi da matsayi a ƙasashen yamma wanda kuma sakamakon kallace-kallacen tashoshin satilayit na waƙannan ƙasashe ya sa matasa suka dukufa wajen shiga domin a dama da su a harkokin aiwatar da waƙa. Sannan kuma, ga matsalar rashin aikin yi da ta yi wa matasa katutu wadda dole mutum ya sami wata hanya da zai riƙa samun abin masarufi domin ya rufa wa kansa asiri. Daɗin da ɗawa kuma, karbuwar waƙoƙin a wurin al'umma shi ma ya taimaka sosai wajen samun yawaitar mawaƙa a wannan lokaci (Umma, 2016:94-95).

Auna fahimta na 2

1. Me ake nufi da waƙoƙin baka na zamani?
2. Shin mawaƙan baka na Hausa suna da ƙima a wajen al'ummar Hausawa?
3. Kawo sunayen mawaƙan Hausa na zamani guba biyar (5)

4.5 Takaitawa

A wannan darasi, an kawo bayanai da suka nuna haɓakar waƙoƙi baka na Hausa. Ta haka ne aka bibiyi wasu ra'ayoyin masana da suka fayyace yadda waƙar ta samu gagrumar haɓaka tun daga jiya har zuwa yau a tsakanin al'umma. Haka kuma, bayanan da aka gabatar sun sun nuna diddigin wannan haɓaka da waƙar baka ta samu ne tun daga ƙarni na goma sha tara har zuwa na ashiri (Ƙ.19-20) a lokuta mabambanta. Haka kuma, an daɗa kawo yadda waƙoƙin suka taka tuddai na zamani sosai, musamman a cikin ƙarni na ashirin da ɗaya (Ƙ.21), inda aka riƙa samun yawaitar mawaƙa maza da mata masu aiwatar da waƙoƙinsa ta hanyar amfani da kayan kiɗa na zamani a sitidiyo (studio) zuwan Turawa.

4.6 Ma'anar Muhimman Kalmomi

- Mawaƙa: Su ne mutanen da suke shirya waƙa, su tasara ta, su rera ta, kuma su sadar da ita domin isar da saƙonni na musamman tare da cusa nishaɗi a zukan jama'a.

- Kida: Bugun ganga ko kalangu ko qwarya ko garaya ta hanyar amfani da wani makafi (abin kida) ko kuma hannu domin fitar da sauti ko amo na musamman.
- Rauji: Wani sauti ne ko amo wanda yake tafiya da yanayin tashi sama ko ya sauka ko kuma ya fadi a yayin da ake rera waƙoƙin baka.
- Sitidiyo: Wuri ne ko kuma daki wanda ake zuba masa kayan kida na Turawa waƙanda ake haɗa kalmomi da amo da rauji a fitar da rerawa ta waƙa, sannan a nafi rerawar da aka yi wa waƙar a kwamfuta a rika maimaita ta.
- Rerawa: Dabara ce ta kakkarya murya da tausasa ta a cikin waƙa, wato hikimar daidaita rauji da kida a yayin da ake furta kalmomi na waƙa.

4.7 Manazarta da Wasu Ayyukan Karin Nazari

Furniss, G. (1996). *Poetry, Prose and Popular Culture in Hausa*. Edinburgh: Edinburgh University, Press Limited.

Gusau, S.M. (1995). *Dabarun Nazarin Adabin Hausa*. Kaduna: Fisbas Media Services.

Gusau, S.M. (2003). *Jagoran Nazarin Waƙar Baka*. Kano: Benchmark Publishers Limited.

Gusau, S.M (2013) “Mizani Tsakanin Waƙoƙin Hausa na Baka da Rubutattu” a Cikin *Studies in Hausa Language, Literature and Culture*. Kano: Centre for the study of Nigerian Languages, Bayero University.

Gusau, S.M. (2014). *Waƙar Baka Bahaushiya (The Hausa Oral Song)*. Kano: Bayero University Inaugural Lecture Series No 14.

Sa'id, B. (1981). “Bambancin Waƙar Baka da Rubutacciya” a Cikin *Studies in Hausa Language, Literature and Culture*. Kano: Center for the Study of Nigerian Languages, Bayero University.

Tahir, R.M. (2011). “Tasirin Musulunci a Waƙoƙin Baka na Hausa”. A Cikin *Waƙoƙin Baka na Hausa*. Editoci: Funtua, A.I. da Gusau, S.M. Katsina: Kwalejin Ilimi ta Tarayya.

Umma, A.A. (2016). “Waƙoƙin Baka na Hausa a Qarni na 21”. A Cikin *Algaita Journal of Current Research in Hausa Studies* Vol.

1, No. 9. Kano: Sashen Koyar da Harsunan Nijeriya, Jami'ar Bayero.

Yahya, A.B. (1997) *Jigon Nazarin Waka*. Kaduna: Fisbas Media Services.

Yahaya, I.Y. (1988) *Hausa a Rubuce: Tarihin Rubuce-Rubuce Cikin Hausa*. Zaria: Gaskiya Corporation Limited.

4.8 Amsoshin Tambayoyin Auna Fahimta

1. Zuwan Turawan mulkin mallaka a kasar Hausa shi ne ya yi sanadiyyar samuwar na'u'rorin zamani, kuma ya haifar da buɗe gidajen rediyo masu watsa labarai da ayyukan hukuma da kuma biyan bukatun jama'a ta fuskar nishadi da sadarwa.
2. Manufar nishadi ita ce ta haifar da wani shiri da ake kira 'Filin Zafi Sonka' a gidan rediyo. A wannan fili ne mutane sukan aika da sakonnin gaisuwa zuwa ga 'yan'uwa da abokan arziki, sannan su nemi a saka masu waƙoƙin makadan baka na Hausa da suke sha'awa don jin dadi.
3. Waƙar baka tana da matuƙar tasiri a wajen gwamnati har ma da sauran hukumomi na siyasa a wajen yada tsare-tsare da kuma manufin hukuma a wannan lokacin. Domin kuwa hukumomin siyasa da na mulkin soja sun yi amfani da waƙoƙin baka a wajen yada manufin su ta fuskoki mabambanta. Misali, waƙar Alhaji Mamman Shata ta wayar da kan jama'a game da sauya tuƙin mota daga hannun hagu zuwa dama a shekara 1972, sai kuma waƙar Alhaji Adamu Danmaya Jos wadda ya yi a kan fitowar kudaden Naira a shekarar 1972, sai kuma waƙar Sarkin Taushin Katsina ta samun 'yancin kai a shekar 1960 duk sun taimaka wajen yada manufi a hukumance.

Amsoshin Auna Fahimta na 2

1. Su ne waƙoƙin da Hausawa suke samarwa ko kuma shirya su a rubuce, a samar da rauji da kiɗa, a kuma fitar da rerawa a wani wuri ko daki da ake zuba masa kayan kiɗa na Turawa waɗanda ake haɗa kalmomi da amo da rauji a fitar da rerawa ta waka wannan waje shi ake ambato da sitidiyo. Daga nan ne za a iya sadar da waƙoƙin ta bin karamar murya daga kwamfuta, a kuma ajiye su kai tsaye ta nadar su a C.D-C.D ko a album-album. Yawanci akan yi musu rerawa daya ce a sitidiyo, sannan a wajen sadar da su a taruka da bukukuwa da sauran wurare akan maimaita rerawa ne ta bin rerawar farko ta sitidiyo.

2. Kwari kuwa. Al'ummar Hausawa suna matuƙar ganin kima da mutuncin mawaƙan baka na Hausa, musamman bayan sun ƙara fahimtar kyawawan ayyukan da mawaƙan suke aiwatarwa an saita akalar al'umma. Domin kuwa, a da ana kyamar mawaƙa wadda ake yi musu kallon ƙaskanci a cikin mutane, amma a yanzu matsayin mawaƙa ya sauya kuma al'umma ba su fiya yi musu kallon ƙaskanci irin yadda ake a baya ba.
3. Daga cikin mawaƙan baka na zamani akwai; Binta Labaran (Fati Nijar) da Murja A. Baba da Mudassiru Kasim da Musbahu M. Ahmed da Sadi Sidi Sharifai.

RUKUNI NA 2 HABAKAR RUBUTACCIYAR WAƘA DA BAYANIN SAKONNIN WAƘOKIN HAUSA NA BAKA DA RUBUTATTU

- Kashi Na 1 Habakar Rubutacciyar Waƙa ta Hausa
 Kashi Na 2 Ma'anar Jigo da Turke a Waƙoƙin Hausa na Baka da Rubutattu
 Kashi Na 3 Jigogin Rubutattun Waƙoƙin Hausa
 Kashi Na 4 Turakun Waƙoƙin Baka na Hausa
 Kashi Na 5 Habakar Rubutacciyar Waƙa ta Hausa

Abubuwan da Suke Ciki

- 1.1 Gabatarwa
- 1.2 Manufar Darasi
- 1.3 Habakar Rubutacciyar Waƙa ta Hausa Kafin Zuwan Turawa
 - 1.3.1 Daga Ƙarni na 17 Zuwa na 18
 - 1.3.2 A Ƙarni na 19
- 1.4 Habakar Rubutacciyar Waƙa ta Hausa Bayan Zuwan Turawa
 - 1.4.1 A Ƙarni na 20
 - 1.4.2 A Ƙarni na 21
- 1.5 Takaitawa
- 1.6 Ma'anar Muhimman Kalmomi
- 1.7 Manazarta da Wasu Ayyukan Ƙarin Nazari
- 1.8 Amsoshin Tambayoyin Auna Fahimta

1.1 Gabatarwa

Wannan kashi ya ƙunshi bayani ne a kan bunƙasa da haɓakar rubutacciyar waƙa ta Hausa. Ta haka ne aka kawo bayanai da suka ƙara fito da yadda rubutattun waƙoƙin Hausa suka sami ranar yin shanya, musamman ta fuskar yaɗuwar da suka yi a sassa daban-daban. Haka kuma, za a yi tsokaci a kan yanayin hanyoyin da suka haifar da faɗaɗar da waƙoƙin suka yi, tare da kawo wasu sunayen waƙoƙi a matsayin misalai domin a ƙara fahimta.

1.2 Manufarin Darasi

Manufar wannan darasi ita ce, a yi bayani a kan bunƙasa da haɓakar rubutacciyar waƙa ta Hausa. Wato a ƙara bibiyar wasu hanyoyi da suka taimaka wajen ta fuskar ƙara haɓakar waƙoƙin sosai bayan sun wanzu. Haka kuma, za a rika waiwayen misalai daga wasu waƙoƙi da aka

wallafa domin a kara kafa hujja. A karshen wannan darasin, ana sa rai dalibai za su fahimci:

- Yadda rubutacciyar waka ta Hausa ta sami haɓaka.
- Gudummuwar da malamai suka bayar daga karni 17-19
- Gudummuwar da malamai suka bayar daga karni 20-21

1.3 Habakar Rubutacciyar Waka ta Hausa Kafin Zuwan Turawa

A wannan gaba kuma, za a bibiyi tarihi domin a fito da yadda rubutattun wakokin Hausa suka sami bunƙasa tare da haɓaka. Ta haka ne aka ba da bayanin yadda faɗaɗar su ta wakana a zungunan rayuwa mabambanta, musamman tun daga karni goma sha bakwai har zuwa karni na ashirin da ɗaya (K.17-21) da muke ciki a halin yanzu. Ga yadda aka tsara su kamar haka:

1.3.1 Daga Karni na 17 Zuwa na 18

A cikin karni na goma sha bakwai zuwa na goma sha takwas (K. 17-18) an sami ci gaba matuƙa, musamman ta fuskar ginuwar rubutattun wakoki a sakamakon yaɗuwar addinin Musulunci da kuma yawaitar malamai da aka samu. A bisa wannan tafarki ne, ayyukan masana kamar Dangambo (2008: 13) da Yahya (1997: 14-16) da Auta (2011: 107-109) suka bayyana cewa, a cikin wannan karni na goma sha bakwai (K.17) ne aka samu burbushin bayyanar malamai waɗanda suka shahara da kuma ɗaukaka addinin Musulunci, sannan suka taimaka wajen ciyar da adabin Hausa da rumbun kalmominsa a gaba, musamman a fannin rubutattun wakoki.

Misali, an samu Wali Danmarina (Muhammadu Ibn Al-Sabbagh) da Wali Danmasani (Abduljalil Dan Umaru) waɗanda suka baje-kolin iliminsu na addini ta hanyar yin rubuce-rubuce a fannonin addini, har ma da wakokin Hausa. Alal misali, Wali Danmarina ya rubuta ɗimbin wakoki a cikin harshen Larabci. Daga cikinsu akwai:

- “Nuniyya”
- “Diliyya”
- “Sharrin Taba”.

Da sauransu.

Kamar Wali Danmarina, shi ma Wali Danmasani ya rubuta wakoki da dama a cikin harshen

Larabci. Daga cikin aikace-aikacensa sun haɗa da:

- Nafhatul Ambariya (Sharhin Ishiriniyar Alfazazi)
- Waƙar Yaƙin Badar
- Sharhin Ishimawi.

Da sauransu.

Haka kuma, lokacin da ƙarni na goma sha takwas (K.18) ya kunno kai, an ci gaba da samun malamai waɗanda suka ci gaba da ayyuka na rubuce-rubucen litattafai da waƙoƙi a cikin Larabci da Hausa (musamman waƙoƙi). Daga cikin waɗannan malamai sun haɗa da; Malam Muhammadu Na Birnin Gwari da Malam Shi'itu ɗan Abdurra'uf da Malam Muhammad bn. Muhammad Al-Katsinawi da sauransu. Misali, Malam Muhammadu Na Birnin Gwari, ya yi amfani da hikimarsa a wajen tsarawa da rubuta waƙoƙi cikin Larabci ta hanyar yin wa'azi da faɗakarwa ga almajiransa da ma sauran al'umma. A cikin waƙoƙinsa akwai:

- Mu'akasa
- Jawahiratu
- Waƙar Billahi Arumu
- Waƙar Dumbula
- Waƙar Kankandiro. Da sauransu.

Kamar Malam Na Birnin Gwari, shi ma Malam Shitu Ɗan Abdurra'uf ya wallafa waƙoƙi da dama a cikin Larabci da Hausa. Kaɗan daga cikinsu sun haɗa da:

- Jiddul- Ajizi Balarabiya (littafin Muhtasar ne ya waƙe cikin harshen Larabci)
- Waƙar Wawiyya
- Jiddul- Ajizi Ba'ajamiya. Da sauransu.

Gamayyar ra'ayoyi da sauran ayyukan masana da manazarta rubutattun waƙoƙin Hausa kamar su; Dangambo (1982) da Yahya (1997:15-16) da Auta (2001: 109) da Sadiƙ (1990:17-18) da Maimuna (2008: 49) da sauransu, sun nuna cewa, tsakanin ƙarni na goma sha shida zuwa na goma sha takwas (K.16- 18) an rubuta waƙoƙi da dama, sai dai ire-iren waɗannan waƙoƙi suna da wahalar samu, wasu kuma ba su zo hannu ba saboda wasu dalilai. Misali, a wannan lokaci babu abin buga waƙoƙi, sannan kuma babu kyakkyawan wurin ajiya kamar ɗakin karatu. Don haka, gobara, ko ruwan sama, ko wata annoba za ta iya faɗa wa waɗannan waƙoƙi.

Bugu da ƙari kuma , marubuta waƙoƙi a wannan lokaci ba su rubuta sunayensu a ƙarshen kowace waƙa kamar yadda ake yi a yanzu. Don

haka, mawuyacin abu ne a san wanda ya rubuta waƙar da lokacin da ya rayu, ballantana har a san shekarar da aka rubuta waƙar. Haka kuma, ba a yin amfani da kwanan wata ballantana a fitar da ramzi, wato shekarar da aka wallafa waƙar ke nan. Bisa takaitawa, a wannan lokacin kuma, mawallafan ba su fadin adadin baitocin waƙoƙinsu kamar yadda ake yi a yanzu. Dadin daɗawa, mafi yawan jigogin waɗannan waƙoƙi na addini ne, don haka mawuyacin abu ne a iya tantance lokacin (ƙarni) da aka rubuta waƙar.

1.3.2 A Ƙarni na 19

A ƙarni na goma sha tara (Ƙ. 19) ne Shehu Usman Danfodiyo ya aiwatar da jihadi a ƙasar Hausa, wanda a sakamakon haka ya ba da gudunmawa matuƙa wajen bunkasa adabin Hausa, musamman ta fuskar rubutattun waƙoƙi. Saboda haka, ire-iren waƙoƙin da suka rubuta a wannan lokaci su ake kira ‘Waƙoƙin jihadi, ko waƙoƙin masu jihadi, ko waƙoƙin ‘yan jihadi, ko waƙoƙin qarni na 19’.

Yahya (1997:16-19) da Auta (2001:114) sun nuna, an wallafa waƙoƙi masu dimbin yawa a wannan lokaci (Ƙ.19). Kuma duk waƙoƙin da aka rubuta a wannan lokacin madosarsu ba ta wuce addinin Musulunci ba, wato, sakonsu yana magana kacokam tare da hawa a bisa nagartaccen tsarin da addini Musulunci ya shimfida. Dalili kuwa shi ne, lokaci ne na neman addinin Musulunci da farfaɗo da shi da kuma yaɗuwarsa a tsakanin ƙasashen al’ummar Musulmi.

Sa’id (1978) ya ƙara nuna, jagaban jihadin Fulani na ƙarni na goma sha tara (Ƙ.19) shi ne Shehu Usman bn Fodiyo, kuma shi ne wanda ya yi wallafe-wallafe masu dimbin yawa tare da mabiyansa musamman a fannonin ilimi kamar su; Tauhidi da Fakihu da tsarin mulki da sauransu. A ƙoƙarinsu na hana wasu al’adun sarakunan Habe, masu jihadi sun ci gaba da rubuta waƙoƙi a cikin harshen Larabci da Fulatanci da Hausar ajami domin su maye gurbin waƙoƙin Hululu. A sakamakon haka ne, Shehu Usman da mabiyansa da ƙaninsa da ‘ya’yansa suka rubuta waƙoƙi da dama cikin harshen Hausa da nufin isar da saƙonni ga al’umma, wanda yin hakan ya ƙara haifar da ginuwa da kuma yawaitar rubutattun waƙoƙin Hausa.

Waɗannan masana da aka ambata a sama sun yi shafa da lailaya mai gamsarwa a kan wasu daga cikin dalilan da suka sanya malamai suka yi amfani da waƙa a wajen isar da saƙonni a wannan lokaci. Saboda haka ne Auta (2011) ya ce, “waƙa ta fi sauƙi da saurin haddacewa, don haka ta fi saurin yaɗuwa wajen isar da manufar addini. Dadin daɗawa, a wannan ƙarnin (Ƙ.19) ne almajirai da malamai suke rera waƙoƙi a wajen bara, ko a wajen wa’azi a masallatai. Haka kuma, akan juyi waƙoƙin a makarantun allo da zummar yin nazari” (Auta, 2011: 110).

Shi ma Abdulkadir (1979: 7) yana ganin saboda muhimmancin waƙoƙin ƙarni na goma sha tara (Ƙ.19) ga al'ummar Musulmi, ya sa har gobe ba a daina rubuta su ba, ba a daina rera su ba. Hasali ma, har gobe ta hanyarsu ne mutane da yawa ke koyon addininsu da wasu hukunce-hukunce da tarihin jihadi.

Auna fahimta na 1

1. A wane ƙarni ne rubutattun waƙoƙi suka bunƙasa sosai har aka yi amfani da su wajen cim ma burin yin jihadi?
2. Wace irin gudummuwa malaman addini suka bayar wajen bunƙasar rubutacciyar waƙar Hausa a ƙarni na 18?
3. Me ya sa rubutattun waƙoƙin da aka rubuta tsakanin ƙarni na 16 zuwa 18 suke da wahalar samu?

1.4 Haɓakar Rubutacciyar Waƙa ta Hausa Bayan Zuwan Turawa

Rubutacciyar waƙar Hausa ta ci gaba da samun haɓaka da bunƙasa sosai a sakamakon zuwan Turawan mulkin mallaka ƙasar Hausa, wanda ya haifar da canje-canje masu yawan gaske. Za a iya tantance matakan bunƙasar rubutacciyar waƙa bayan zuwan Turawa a ƙarƙashin waɗannan tuddai kamar haka:

1.4.1 A Ƙarni na 20

A lokacin da farkon ƙarni na ashirin (Ƙ.20) ya kunno kai, sai Turawan mulkin mallaka suka shigo ƙasar Hausa, kuma wannan lokaci ne mulkin ya koma hannunsu daga hannun sarakuna bayan an gwabza yaƙe-yaƙe kuma aka kashe Sarkin Musulmi Attahirun Amadu. Wannan karɓar mulki da Turawa suka yi, ya haifar da canje-canje ga rayuwar Hausawa, kuma daga waɗannan canje-canje ne aka samu rubutun boko, wanda shi ma ya taimaka wajen bunƙasa adabin Hausa musamman ta fuskar ginuwa da kuma bunƙasar rubutattun waƙoƙin Hausa.

Bayan Turawa sun jajirce wajen kafa irin nasu tsarin mulkin da ilimi, sai hakan ya yi sanadiyyar samun ‘yan ƙasa waɗanda suka iya rubutu da karatun boko. Ba da jimawa ba, sai Turawa suka fara shigo da abubuwan da suka shafi kimiyya da fasahar ƙere-ƙere a ƙasar Hausa. Misali, mota da keken-dinki da jirgin ƙasa basukur da sauransu. Kuma dukkan waɗannan abubuwa, sun yi matuƙar tasiri a wajen samarwa da kuma bunƙasa rubutattun waƙoƙin Hausa na ƙarni na 20.

Dangambo (2008: 16) da Auta (2001:115) da Yahya (1997:23) sun bayyana, waƙar farko da ake kyautata zato ta zama tamkar gada-zare tsakanin waƙoƙin ƙarni na 19 da na 20, ita ce waƙar Sarkin Zazzau

Aliyu Dansidi mai suna *Tabarkoko* wadda ya rubuta a shekarar 1911 a lokacin da hanyar jirgin kasa ta zo garin Kano. Wannan waka, ita ce wadda ta fara aza dan-ba a wani sabon salo rubutattun wakokin Hausa na karni na Ashirin (K. 20). Domin kuwa, ita ce waka ta farko da aka yi ba a kan sha'anin addini ba tun bayan jihadin Shehu Usman Danfodiyo. Haka kuma, ba ta fara da sunan Ubangiji ba, amma karshenta ya kare da sunan Ubangiji.

Shi ma Mukhtar (2006: 134) ya yi karin haske cewa, *Tabarkoko* waka ce wadda aka same ta a farkon karni na Ashirin ba a kan abin da ya shafi addini ba. Tana fito da zambo ne fili da kuma gugar zana a kan siyasar gida ta gargajiya. Haka kuma, sauran wakokin da mawallafin ya yi waƙanda ba na addini ba sun haɗa da; *Nazmu Amir Zak-zak* da *Tahmisin Aliyu Dan Sidi* da *Mu Sha Falala* da *Saudul Kulubi* da *Kafa Tara* da kuma *Wadarin Mafarki*.

Da yake Hausawa na cewa, 'Idan kida ya canza, to, dole ne rawa ta canza.' A sakamakon canje-canjen da aka samu na zuwan Turawa da kafuwar mulkinsu da kayayyakin da suka samar wa Hausawa na rayuwa, sai rubuta waka ya dafa haɓaka a fuskoki daban-daban. Kamar lokacin da ake neman a karbi mulkin kai, Hausawa da dama sun rubuta waƙoƙi a kan siyasa da zummar neman 'yancin kai. Misali, Sa'adu Zungur ya rubuta waƙar *Arewa Jamhuriya ko Mulukiya*. Shi kuma Mudi Spikin ya mayar masa da martani da *Arewa Jamhuriya Kawai*. Bayan an yi nasarar samu 'yancin kai kuma, mutane da yawa sun rubuta waƙoƙi domin nuna murnarsu a kan haka. Misali, waƙar *Maraba da 'Yanci ta Na'ibi Sulaiman Wali* da waƙar *Murnar Karbar 'Yancin Kai* ta Mudi Spikin da sauransu (Auta, 2001: 115).

Haka kuma, lokacin da siyasar farko ta kunno kai, Hausawa da dama sun rubuta waƙoƙi domin bayyana manufofin jam'iyyu (NEPU, NPC, AG, KPP da sauransu) da kuma yaƙin neman zaɓe. Misali, waƙar *A Yau ba Maki NEPU Sai Wawa* ta Akilu Aliyu da waƙar *Yabon Sir. Ahmadu Bello* ta Shekara Sa'ad da sauransu.

Lokacin da aka yi yaƙin Basasar Nijeriya, mawaƙa da dama sun rubuta waƙoƙi a kan yadda abin ya faru tare da nuna goyon bayan sojojin tarayyar Nijeriya. Misali, waƙar *Jiki Magayi* ta Akilu Aliyu da waƙar *Yabon Sojojin Gwamnatin Tarayya* ta Hajiya 'Yar Shehu da sauran makamantansu. Haka kuma, lokacin da siyasar jamhuriya ta biyu ta kunno kai, an samu rubutattun wakokin siyasa musamman PRP, NPC, GNPP da sauransu, har i zuwa lokacin da jam'iyyar PRP ta rabu zuwa *Santsi* da *Tavo*. Misali, waƙar *PRP Rundunar Nasara* da waƙar *Rabbana nuna mana gaskiya mu bi NPN baki daya* da sauran makamantansu. Haka dai al'amura suka ci gaba da tafiya har aka shigo lokacin siyasar zamanin mulkin soja (SDP da NRC). A wannan lokaci

ma, an samu waƙoƙi kamar su; waƙar *Ruwan zuma* ta Auwalu Isa Bungudu da waƙar *Alh. Sa'idu Barda* na jam'iyyar NRC da sauran makamantansu. Daga nan kuma, har aka shigo siyasar jam'iyyun da muke da su a halin yanzu (PDP, ANPP/APC, AD, APGA da sauransu).

1.4.2 A Karni na 21

A cikin karni na Ashirin da ɗaya (K. 21) kuwa, an ci gaba da samun yawaitar rubutattun waƙoƙin Hausa masu ɗauke da hikimomi, musamman ta hanyar nusarwa da wasu muhimman saƙonni zuwa ga al'umma. Saboda haka ne sai waƙoƙi rubutattu a wannan karni na 21 suka kara yin tasiri a cikin hulɗoɗin Hausawa na yau da kullum, wanda hakan ya yi sanadiyyar samar da ƙaruwar wasu rukunonin waƙoƙin da muhallan gabatar da su a zamantakewar Hausawa a yau.

Misali, a yau an samu ɗimbin waƙoƙi a rukunonin rayuwa daban-daban kamar harkar noma da halin rayuwa da siyasa da ilimi da addini da sauran makamantansu. Ta fuskar ilimi an samu waƙar *Mazajen Adabi* ta Mustapha Shu'aibu wadda bayanin manya-manyan malamai masana adabin Hausa da irin gudummuwarsu wajen ciyar da adabin Hausa gaba. Haka kuma, akwai waƙar *Bayanin Lokaci* mai nusar da al'umma yadda ya dace su ririta lokaci tare da cin gajiyarsa kafin ya kuvuce masu, domin idan aka yi sakaci ya kuɓuce ba za a sake mayar da shi ba. Har wa yau kuma, an samu waƙar *Rasa Kunya* ta Usman Jari Kurfi inda ake yi zambo da dama a kan wasu rukunonin jama'a, musamman waɗanda ba sa aikata gaskiya a tsarin mu'amalolin rayuwarsu na yau da kullum kamar kasuwanci.

Bugu da ƙari, an ƙara samun wata waƙar *Neman Aiwatar da Shari'ar Musulunci* ta Mustapha Shu'aibu mai nuna muhimmancin aiwatar da shari'ar Musulunci ga rayuwar al'umma. Har wa yau kuma, akwai waƙar *Kishi ya game an sake Rabawa* ta Aliyu Muhammadu Bunza mai nuna yadda ya kamata al'umma su yi mu'amalar rayuwar ya da kullum. Haka kuma, akwai waƙar *Barayin Waya* ta Abubakar ibrahin Kantama, inda yake bayyana alhininsa akan wayar hannu ta sadarwa da barayi suka ɗauke masa. Ta haka ne yake yi masu jan-kunne tare da nasiha domin su faɗaka, kuma su gane gaskiya su daina aikata irin wannan mummunar ɗabi'a. Saboda bunkasar zamani da muke ciki a yanzu, an samu ci gaba ƙwarai da gaske ta fuskar yaɗuwar rubutattun waƙoƙin Hausa saboda yawaitar rukunonin marubuta maza da mata da kuma wanzuwar kafofin fasahar sadarwa kamar su; Intanet da wayar sadarwa ta hannu, har ma da wasu sassa na Kwamfuta domin yada su a duniyar yau.

Auna fahimta na 2

1. Wane irin sakamako ne zuwan Turawan mulkin mallaka ya haifar a tarihin kasar Hausa?
2. Wace waƙa ce ake kyautata zato ta zama tamkar gada-zare tsakanin waƙoƙin ƙarni na 19 da na 20?
3. Fadi sunayen waƙoƙi guda huɗu (4) da aka wallafa a cikin ƙarni na 21.

1.5 Takaitawa

A wannan darasi, an kawo bayanai da suka shafi yadda rubutattun waƙoƙi na Hausa suka samu bunkasa a sassa daban-daban. Saboda haka ne aka fito da wasu tuddai ko mata kai mabambanta, waƙanda suka fayyace yadda waƙoƙin suka tsinci kansu a yayin da suke samun haɓaka har zuwa yau. Misali, an waiwaye tun daga ƙarni na goma sha bakwai zuwa na goma sha takwas (K.17-18), sannan aka gangaro zuwa Ƙarni na 19 da Ƙarni na 20 da kuma Ƙarni na 21 da muke ciki a yau.

1.6 Ma'anar Muhimman Kalmomi

- Wallafa: Rubuta waƙa ko littafi ko wani abu makamancin haka.
- Jihadi: Yaƙin da ake yi domin yaɗa addinin Musulunci da kare shi daga waƙanda ba musulmai ba.
- Larabci: Harshen da al'ummar Larabawa suke yin magana da shi.
- Fulatanci: Harshen da al'ummar Fulani suke yin magana da shi.
- Turawa: Mutanen Turai musamman ƙasar Ingila waƙanda suka shigo ƙasar Nijeriya a farkon ƙarni na 20.
- Hululu: Yin tsegumi ko wani surutu wanda ba zai amfani al'umma ba.

1.7 Manazarta da Wasu Ayyukan Karin Nazari

Abdu, Y. (1985). "Tasirin Waƙa ga Al'umma: Gudummawar Rubutattun Waƙoƙi ga Rayuwar Hausawa". Kundi Digiri na Daya. Kano: Sashen Koyar da Harsunan Nijeriya, Jami'ar Bayero.

Abdulkadir, D. (1979). *Zababbun Waƙoƙi na da da na Yanzu*. Lagos: Thomas Nelson Limited.

- Abdulkadir, M. (2012). “Gudummawar Matasa Goma Wajen Bunkasa Rubutattun Waƙoƙin Hausa a Jihar Yobe.” *Kundin Digiri na Biyu*. Kano: Sashen koyar da Harsunan Nijeriya, Jami’ar Bayero.
- Adamu, F.U. (2012). “Kwatanta Jigon Yabo a Waƙoƙin Sarakuna na Baka da Rubutattu.” *Kundin Digiri na Biyu*. Kano: Sashen Koyar da Harsunan Nijeriya, Jami’ar Bayero.
- Auta, A.L. (2001). “Tarihin Rubutattun Waƙoƙi a Kasar Hausa.” A cikin *Algaita Journal of Current Research in Hausa Studies* Vol. 1 No 1. Kano: Sashen Koyar da Harsunan Nijeriya, Jami’ar Bayero.
- Dangambo, A. (2007). *Daurayar Gadon Fede Waka*. Zaria: Amana Publishers.
- Dangambo, A. (1982). “Tarihin Ginuwa da Habakar Rubutattun Waƙoƙin Hausa.” Takarda Wadda aka Gabatar a Bikin Makon Hausa Karo na 14. Kano: Sashen Koyar da Harsunan Nijeriya, Jami’ar Bayero.
- Funtua, A.I. (2003). “Waƙoƙin Siyasa na Hausa a Jamhuriya ta Uku: Yanaye-Yanayensu da Sigoginsu.” *Kundin Digiri na Biyu*. Kano: Sashen Koyar da Harsunan Nijeriya, Jami’ar Bayero.
- Mukhtar, I. (2005). *Bayanin Rubutattun Waƙoƙin Hausa*. Abuja: Countryside Publishers Ltd.
- Sadiq, I.A. (1990). “Nazari a kan Jigon Rubutattun Waƙoƙin Ilimin Zamani.” *Kundin Digiri na Daya*. Kano: Sashen Koyar da Harsunan Nijeriya, Jami’ar Bayero.
- Yahaya, I.Y. (1988) *Hausa a Rubuce: Tarihin Rubuce-Rubuce Cikin Hausa*. Zaria: Gaskiya Corporation Limited.
- Yahya, A.B. (1997). *Jigon Nazarin Waka*. Kaduna: Fisbas Media Services.

1.8 Amsoshin Tambayoyin Auna Fahimta

Amsoshin Auna Fahimta na 1

1. Rubutattun waƙoƙi sun samu bunkasa sosai a cikin karni na goma sha tara (K.19). Dalili kuwa shi ne a karni na goma sha tara (K.

- 19) ne Shehu Usman Danfodiyo ya aiwatar da jihadi a kasar Hausa, wanda a sakamakon haka ya ba da gudunmawa matuƙa wajen bunkasa adabin Hausa, musamman ta fuskar rubutattun wakofi. Saboda haka, ire-iren wakokin da suka rubuta a wannan lokaci su ake kira 'Wakokin Jihadi', ko 'Wakokin Masu Jihadi, ko 'Wakokin 'Yan Jihadi, ko Wakokin Karni na 19'. Dukkkanin wakokin da aka rubuta a wannan lokacin, manufarsu ba ta wuce addinin Musulunci ba, wato, sakonsu yana magana kacokam a bisa nagartaccen tsarin da addini Musulunci ya shimfida. Dalili kuwa shi ne, lokaci ne na neman addinin Musulunci da farfado da shi da kuma yaduwar sa a tsakanin kasashen al'ummar Musulmi.
2. A karni na goma sha takwas (K.18), an ci gaba da samun malamai wadanda suka ci gaba da ayyuka na rubuce-rubucen litattafai da wakofi a cikin Larabci da Hausa (musamman wakofi). Daga cikin wadannan malamai sun hada da; Malam Muhammadu Na Birnin Gwari da Malam Shi'itu dan Abdurra'uf da Malam Muhammad bn. Muhammad Al-Katsinawi da sauransu. Misali, Malam Muhammadu Na Birnin Gwari, ya yi amfani da hikimarsa a wajen tsarawa da rubuta wakofi cikin Larabci ta hanyar yin wa'azi da fadakarwa ga almajiransa da ma sauran al'umma.
 3. Tsakanin karni na goma sha shida zuwa na goma sha takwas (K.16-18) an rubuta wakofi da dama, sai dai ire-iren waxannan wakofi suna da wahalar samu, wasu kuma ba su zo hannu ba saboda wasu dalilai. Misali, a wannan lokaci babu abin buga wakofi, sannan kuma babu kyakkyawan wurin ajiya kamar dakin karatu. Don haka, gobara, ko ruwan sama, ko wata annoba za ta iya fada wa wadannan wakofi.

Amsoshin Auna Fahimta na 2

1. Zuwan Turawan mulkin mallaka ya haifar da abubuwa da dama a tarihin kasar Hausa da Hausawa. A lokacin da farkon karni na ashirin (K.20) ya kunno kai, sai Turawan mulkin mallaka suka shigo kasar Hausa, kuma wannan lokaci ne mulkin ya koma hannunsu daga hannun sarakuna bayan an gwabza yake-yake kuma aka kashe Sarkin Musulmi Attahirun Amadu. Wannan karbar mulki da Turawa suka yi, ya haifar da canje-canje ga rayuwar Hausawa, kuma daga wadannan canje-canje ne aka samu rubutun boko, wanda shi ma ya taimaka wajen bunkasa adabin Hausa musamman ta fuskar ginuwa da kuma bunkasar rubutattun wakokin Hausa.
2. wakar farko da ake kyautata zato ta zama tamkar gada-zare tsakanin wakokin karni na 19 da na 20, ita ce wakar Sarkin Zazzau Aliyu Dansidi mai suna *Tabarkoko* wadda ya rubuta a shekarar 1911 a lokacin da hanyar jirgin fasa ta zo garin Kano.

Wannan waƙa, ita ce wadda ta fara aza ɗan-ba a wani sabon salo rubutattun waƙoƙin Hausa na ƙarni na Ashirin (K. 20). Domin kuwa, ita ce waƙa ta farko da aka yi ba a kan sha'anin addini ba tun bayan jihin Shehu Usman Danfodiyo. Haka kuma, ba ta fara da sunan Ubangiji ba, amma ƙarshenta ya ƙare da sunan Ubangiji.

3. An rubuta waƙoƙi da waƙoƙi da dama a cikin ƙarni na ashirin da ɗaya (K.21). Ga misalin guda biyar daga cikinsu kamar haka:
 - i. Waƙar “Kishi ya Game an Sake Rabawa” ta Aliyu M. Bunza
 - ii. Waƙar “Bayanin Lokaci” ta Mustapha Shu'aibu Safana
 - iii. Waƙar “Rasa Kunya” ta Usman Jari Kurfi
 - iv. Waƙar “Barayin Waya” ta Abubakar Ibrahim Kantama

KASHI NA 2 MA'ANAR JIGO DA TURKE A WAKOKIN HAUSA NA BAKA DA RUBUTATTU

Abubuwan da Suke Ciki

- 2.1 Gabatarwa
- 2.2 Manufofin Darasi
- 2.3 Ma'anar Jigo da Rabe-Rabensa a Rubutacciyar Waƙa ta Hausa
 - 2.3.1 Kwayar Jigo
 - 2.3.2 Jigo a Gajarce
 - 2.3.3 Warwarar Jigo
- 2.4. Ma'anar Turke da Rabe-Rabensa a Waƙar Baka
 - 2.4.1 Turke
 - 2.4.2 Turke a Gajarce
 - 2.4.3 Warwara da Tsattsefewar Turke
- 2.5 Taƙaitawa
- 2.6 Ma'anar Muhimman Kalmomi
- 2.7 Manazarta da Wasu Ayyukan Karin Nazari
- 2.8 Amsoshin Tambayoyin Auna Fahimta

2.1 Gabatarwa

Wannan kashi ya kunshi bayani ne a kan ma'anar jigo da turke a fagen nazarin wakokin baka na Hausa da rubutattun. Ta haka ne aka yi tsokaci a kan kowane (jigo da turke) da muhallin da ake amfani da shi a tsarin nazarin ire-iren wakokin Hausa. Har wa yau kuma, an yi bayanai da suka shafi yadda ake fadafa nazarinsu ta hanyar yin sharhi a sassa daban-daban a cikin waƙa, ta hanyar gajarcewa ko kuma tsattsefewa.

2.2 Manufofin Darasi

Manufar wannan darasi ita ce, a fayyace ma'anar kalmomin fannu guda biyu (2), wato jigo da turke, waxanda suka shafi nazarin waƙoƙin baka na Hausa da rubutattu. Ta haka ne aka yi bayani a kan ma'anar jigo da muhallinsa da yadda ake fitar da shi a gajarce da yadda ake yin warwarar sa a rubutacciyar waƙa ta Hausa. Haka kuma, an kawo ma'anar turke da hanyoyin fitar da shi a gajarce da kuma yadda ake tsattsefe shi a tsarin waƙoƙin baka. A qarshen wannan darasin, ana sa rai xalibai za su fahimci:

- Ma'anar Jigo a rubutacciyar waƙa ta Hausa.
- Ma'anar turke a waƙoƙin baka na Hausa.

- Hanyoyin fitar da jigo/turke a gajarce da kuma tsattsefe su dalla-dalla.

2.3 Ma'anar Jigo da Rabe-Rabensa a Rubutacciyar Waqata Hausa

A wannan gava, an kawo ma'anar jigo, wato saqon da waqa take xauke da shi, ko kuma manufar da aka gina waqar a kanta a tsarin nazarin rubutacciyar waqa. Ga bayaninsu kamar haka:

2.3.1 Qwayar Jigo

Jigo a fagen waqa, yana nufin saqo ko manufa, ko bayani, ko ruhin da waqa ta qunsa, wanda kuma shi ne abin da waqar take son isarwa ga mai sauraro ko mai karatu ko nazarinta (Yahya, 1997:75).

Jigo shi ne saqo, manufa, ko abin da waqa ta qunsa, wato abin da take magana a kai (Xangambo, 2007:14).

Saboda haka, ma'anar 'qwayar jigo' a fagen rubutacciyar waqa kamar yadda Xangambo (2007:14) ya nuna, tana nufin qwayar jigo, wanda yake nufin fito da ainahin saqo na gaba xaya wanda waqar take xauke da shi. Ga misalin qwayar jigo a rubutacciyar waqa kamar haka:

Tsaya na faxa in zayyana,
Ma'anar lokaci zan bayyana,
A kwatance babu karan-tsana,
Yanayinsa na fili ba kwana,
Mu gane halinsa fa loakci.
(Mustapha Shu'aibu: Waqar *Bayanin Lokaci*, baiti na 9).

2.3.2 Jigo a Gajarce

Ma'anar jigo a gajarce in ji Xangambo (2007: 17) yana nufin, wuri ne da za riqa bin waqa baiti bayan baiti ana taqaita abin da mawaqi yake faxa. Kuma za a yi haka ne ba tare da yin sharhi, bayyana ra'ayi ko wani dogon bayani ba. Misali, ana iya cewa, daga baiti na 1-3 ya qunshi yabon farawa, baiti na 4-7 ya qunshi gabatar da jigo. Haka dai za a bi waqar daki-daki har zuwa qarshenta, da nufin a san abin da waqar ta qunsa a taqaice.

2.3.3 Warwarar Jigo

Abin da ake nufi da warwarar jigo a tsarin rubutacciyar waqa, shi ne wurin da ake duba jigo gaba xayansa dangane da jawaban jigo, da kuma abin da waqar ta faxa a taqaice. Ta haka ne za a duba lungu-lungu na

waqar dangane da jigo tare da qarin bayani, daga dukkanin abin da za a iya danganta waqar da shi (Xangambo, 2007:19).

Auna fahimta na 1

1. Faxi ma'anar qwayar jigo a rubutacciyar waqa.
2. Mene ne warwarar jigo?
3. Kawo sunayen maasana guda biyu (2) kacal waxanda suka fayyace ma'anar jigo a fagen rubutattun waqoqi na Hausa.

2.4 Ma'anar Turke da Rabe-Rabensa a Waqar Baka ta Hausa

A tsarin nazari irin na waqar baka ita ma, akwai abin da masana suke kira 'turke'. Saboda haka ne wannan vangare zai bibiyi ma'anar turke, wato manufar da aka gina waqar baka a kanta, kamar yadda masana suka yi nuni. Ga bayaninsu kamar haka:

2.4.1 Turke

A vangaren waqar baka kuwa ana amfani da kalmar 'turke', wadda take nufin saqo ko kuma abin da waqa take magana a kansa, wanda ya ratsa tun daga farkonta har zuwa qarshenta. Wato dai turke shi ne ainihin manufar waqa (Gusau, 2003:28). Ga misalin muhallin turke a waqar baka kamar haka:

Jawabin aure za na yi.
(Xanmaraya Jos: Waqar Aure).

2.4.2 Turke a Gajarce

A fahimtar Gusau (2003: 29) ya kira wannan tsari da 'turke a gajarce' a nazarin waqar baka. Don haka ne ya nuna, wannan vangare ne da ake taqaita turke idan ana so a fito da bayanin waqa a taqaice. Ta haka ne za a riqa xaucar xiyan waqa rukuni-rukuni ana fito da muhimman abubuwa da suke magana a kai.

2.4.3 Warwara da Tsattsefewar Turke

A fagen waqar baka kuma, ana kiran wannan tsari da suna, 'warwara da tsattsefewar turke'. Yanayi ne inda ake tsattsefe bayanin da waqa ta qunsa daki-daki, kuma za a yi sharhin waqa na gaba xaya tare da fito da manya da qananan saqonninta. Sannan kuma, za a bayyana abubuwan da makaxi ya kafa hujja da su daga waje, kamar ayoyin Alqur'ani ko hadisi da ya kawo su a waqar, ko wani tarihi na musamman ko ambaton ayyukan ci gaban qasa ko wata magana, har ma da duk wani abin da mai sharhi zai iya gano bayaninsa ta fuskar waqa. A taqaice, wannan fili ne

na faxin fahimtar mai nazari dangane da abubuwan da ya gano game da waqar da yake yi wa sharhi gaba da baya (Gusau, 2003:30).

Auna fahimta na

1. Me ake nufi da turke a waqar baka?
2. A ina ne manazarci zai faxi fahimtarsa dangane da abubuwan da ya gano game da waqar da yake yi wa sharhi gaba da baya?
3. Mene ne muhimmancin taqaita turke a fagen nazarin waqar baka?

2.5 Taqaitawa

A wannan darasi, an kawo bayanai da suka shafi abin da ake nufi da 'jigo' da kuma 'turke' a tsarin nazarin waqoqin baka na Hausa da rubutattu. Haka kuma, an qara fito da wasu ma'anoni da suka danganci yadda ake yin nazarin jigo/turke a gajarce a waqar baka da rubutatta. Har wa yau kuma, darasin ya bayyana tsarin warwarar jigo/turke da tsattsefewarsa a fagen nazarin waqoqin Hausa na baka da rubutattu.

2.6 Ma'anar Muhimman Kalmomi

- Jigo: Saqon da rubutacciyar waqa take xauke shi.
- Turke: Saqon da waqar baka take xauke shi.
- Tsattsefewa: Bibiyar waqa dalla-dalla a yayin da ake yin nazarinta.
- Baitin: Rukunin layuka ko xangaye da suke haxuwa su tayar da wata manufa a tsarin rubutacciyar waqa.
- Xa: Rukunin layuka ko xangaye da suke haxuwa su tayar da wata manufa a tsarin waqar baka.

2.7 Manazarta da Wasu Ayyukan Qarin Nazari

Auta, A.L. (2017). *Faxakarwa a Rubutattun Waqoqin Hausa*. Kano: Bayero University press.

Xangambo, A. (2007). *Xaurayar Gadon Fexe Waqa*. Zaria: Amana Publishers.

Gusau, S.M. (2003). *Jagoran Nazarin Waqar Baka*. Kano: Benchmark Publishers Ltd.

- Gusau, S.M. (2008). *Waqoqin Baka a Qasar Hausa: Yanyaye-Yanayensu da Sigoginsu*. Kano: Benchmark Publishers Ltd.
- Mukhtar, I. (2005). *Bayanin Rubutattun Waqoqin Hausa*. Abuja: Countryside Publishers Ltd.
- Yahaya, I.Y. (1988) *Hausa a Rubuce: Tarihin Rubuce-Rubuce Cikin Hausa*. Zaria: Gaskiya Corporation Limited.
- Yahya, A.B. (1997). *Jigon Nazarin Waqa*. Kaduna: Fisbas Media Services.

2.8 Amsoshin Tambayoyin Auna Fahimta

Amsoshin Auna Fahimta na 1

1. Qwayar jigo a fagen rubutacciyar waqa, yana nufin saqo ko manufa, ko bayani, ko ruhin da waqa ta qunsa, wanda kuma shi ne abin da waqar take son isarwa ga mai sauraro ko mai karatu ko nazarinta.
2. Abin da ake nufi da warwarar jigo a tsarin rubutacciyar waqa, shi ne wurin da ake duba jigo gaba xayansa dangane da jawaban jigo, da kuma abin da waqar ta faxa a taqaice. Ta haka ne za a bibiyi kowane lungu da saqo na waqar dangane da jigonta tare da yin qarin bayani, musamman a kan dukkanin wasu abubuwan da za a iya danganta waqar da su.
3. Mutune biyu daga cikin masana da suka ba da gudummuwarsu wajen fayyace abin da ake nufi da ma'anar jigo a nazarin rubutacciyar waqa akwai; Xangambo (2007:14) da Yahya (1997:75).

Amsoshin Auna Fahimta na 2

1. A fagen nazarin waqar baka ta Hausa, kalmar 'turke' tana nufin saqo ko kuma abin da waqa take magana a kansa, wanda ya ratsa tun daga farkonta har zuwa qarshenta. Wato dai turke shi ne ainihin manufar waqa.
2. A qarqashin warwara da tsattsefewar turke ne manazarcin waqar baka zai bayyana dukkanin abubuwan waqa ta qunsa daki-daki, kuma zai yi sharhin waqa na gaba xaya tare da fito da manya da qananan saqonninta. Sannan kuma, a nan ne zai bayyana abubuwan da makaxi ya kafa hujja da su daga waje, kamar ayoyin Alqur'ani ko hadisi da ya kawo su a waqar.

3. Amfaninsa shi ne idan ana so a fito da bayanana waƙa take xauke da su a taƙaice. Ta haka ne za a riƙa xaukar xiyan waƙar rukuni-rukuni ana fito da muhimman abubuwa da suke magana a kai.

KASHI NA 3 JIGOGIN RUBUTATTUN WAQOQIN HAUSA

Abubuwan da Suke Ciki

- 3.1 Gabatarwa
- 3.2 Manufofin Darasi
- 3.3 Samfurin Jigogin Rubutattun Waqoqin Hausa I
 - 3.3.1 Addini
 - 3.3.2 Yabo
 - 3.3.3 Ilimi
- 3.4. Samfurin Jigogin Rubutattun Waqoqin Hausa II
 - 3.4.1 Kishin Harshe
 - 3.4.2 Gyaran Hali
- 3.5 Taqaitawa
- 3.6 Ma'anar Muhimman Kalmomi
- 3.7 Manazarta da Wasu Ayyukan Qarin Nazari
- 3.8 Amsoshin Tambayoyin Auna Fahimta

3.1 Gabatarwa

Wannan kashi ya qunshi bayanai dangane da wasu muhimman jigogi (saqonni) waxanda ake gina rubutattun waqoqin Hausa a kansu. Saboda haka ne aka bibiyi misalai daban-daban da aka tsakuro daga wasu zavavvun waqoqi, tare da bayyana muhallin abkuwarsu a baitocin waqoqin da aka ba da misalin da su. Haka kuma, an yi wa kowane misali taqaitaccen tsokaci ta yadda xalibi zai daxa fahimtar saqon da waqar take xauke da shi.

3.2 Manufofin Darasi

Manufar wannan darasi ita ce, a yi bayani dalla-dalla a kan wasu muhimman jigogi da ake samu a rubutattun waqoqin Hausa. Ta haka ne aka lalubo kyawawan misalai guda biyar (5) daga waqoqi mabambanta, inda aka bayyana ma'anar kowane jigo tare da nuna misalinsa a baitin da ya zo. Bugu da qari kuma, an yi nuni a kan kowane jigo, domin a qara fito da fasalin yadda qwayar jigon waqar yake fitowa kai tsaye daga mawallafinta. A qarshen wannan darasin, ana sa rai xalibai za su fahimci:

- Jigogin rubutattun waqoqin Hausa daban-daban.
- Bambanci tsakanin jigon addini da sauran jigogi.
- Muhimmancin neman ilimi.

3.3 Samfurin Jigogin Rubutattun Waqoqin Hausa I

A wannan gava, an zo da bayanin tare da misalai a kan wasu muhimman jigogin (saqonni) da aka zavo daga rubutattun waqoqin Hausa. Haka kuma, akwai taqaitaccen sharhi wanda ya yi qarin bayani a kan kowane jigon waqa da aka tsakuro misalinsa ciki. Ga bayaninsu kamar haka:

3.3.1 Addini

abu ne wanda yake jagoranci bisa kyautatawar rayuwar Xan'adam baki xaya, kuma aka daxa jaddada kira gare shi ta hannun Annabin rahama Muhammad, tsira da amincin Allah su qara tabbata a gare shi. Addinin Musulunci yana qunshe da sharuxxa da hukunce-hukunce da suka shafi hanyoyin ibada da ake buqatar kowa ya rarrabe su, ya koye su, kuma ya san su tare da yin aiki da su kamar yadda addini ya shimfixa (Gusau, 2008:389- 390).

A qarqashin wannan jigo na addini, akan sami waqoqi da dama waxanda suka bayyana sassa daban-daban na addini kamar; tauhidi da fiqihu da wa'azi da ta'aziyya da sauransu. Ga misalin wani jigon addini a waqa kamar haka:

Ga misalin jigon addini inda mawaqin yake qara jawo hankalin jama'a su kasance masu riqo da salla da azumi da hajji da zakka, domin kuwa su ne manya-manyan rukunai da aka gina addinin Musulunci kansu. Haka kuma, ya nuna cewa hanyar da jama'a za su san yadda ake yin su ita ce su nemi sani a wajen malamai.

Ka riqo wa'adi ga Allah,
Za ka yin azumi da sallah,
Hajji, zakka, ga kasala,
Ta tsare ka cikin jahala,
Ba ka nemi sani ga maluma ba.
(Aliyu Namangi: Waqar *Imfiraji*).

3.3.2 Yabo

Yabo shi ne ambaton kalmomin sambarka da nufin nuna amincewa da hali ko wani abin da mutum ya yi nagari. Ko kuma a iya cewa yabo shi ne, wani lafazi da ake yi ga wani mutum domin a nuna halayensa da siffofinsa (Gusau, 2008:376).

Saboda haka wannan jigo yana nuna yadda marubuta waqoqi suke rubuta waqa mai xauke da yabo ga Annabi (S.A.W), ko wasu

sahabbansa, ko waliyyai, ko shehunnai, ta hanyar nuna irin halayensu na qwarai da taimakon da suka bayar a cikin addinin Musulunci. Haka kuma, akan nuna wasu halayen ne domin a yi koyi da su. Misali, waqar *Gargaxi da Begen Annabi* ta Shehu Usman Xanfodiyo da waqar *Halayen Shehu* ta Isan Kware da sauransu.

3.3.3 Ilimi

Ilimi yana nufin sani musamman na shari'a da addini, ko kuma karatu na fannin kimiyya da adabi (Qamusun Hausa, 2006: 205). Saboda haka, neman ilimi abu ne da ya wajaba a kan kowane mutum, domin da shi ne ake yaxawa a hango kowace irin matsala da hanyoyin da za a magance ire-iren barazanarta.

Ga misalin jigon ilimi, inda mawaqin yake bayyana ko nuna wajabci tare da dacewar neman ilimi ga al'umma, har ma da muhimmancinsa ga xaukacin rayuwarsu kamar haka:

Can haqiqua ba da tangarxa ba,
 An lura mai ilimi shi ke morewa.
 Qwalqoliyar daraja shi hau, shi xare xaf,
 Shi ko marar ilmu ko hangawa.
 Himma da qwazo qoqarinmu shi ninku,
 Jama'a kiran ku nake bisa dagewa.
 (Aqilu Aliyu: Waqar *Kadaura Babbar Inuwa*).

Auna fahimta na 1

1. A jigon yabo, waxanne irin rukunin al'umma ake yi wa yabon? 2. Faxi muhimmancin neman ilimi ga al'umma. 3. Bayyana sunayen fannoni guda huxu (4) da ake gina jigon addini a kansu.

3.4 Samfurin Jigogin Rubutattun Waqoqin Hausa II

A wannan gava kuwa, an zo da bayani tare da qarin misalai a kan wasu jigogin (saqonni) da aka zavo daga rubutattun waqoqin Hausa. Har wa yau kuma, akwai taqaitaccen tsokaci da ya yi qarin haske a kan kowane jigon waqa da aka kawo misalinsa. Ga bayaninsu kamar haka:

3.4.1 Kishin Harshe

Kishin harshe yana nufin yin qoqari domin karewa da xaukaka martabar harshen Hausa. Hakan kuwa tana samuwa ne kawai ta hanyar yawaita yin magana da shi tun daga Hausawa har zuwa waxanda ba Hausawa ba, da yin nazari a cikinsa da ya shafi karance-karance da rubuce-rubuce da

yin nazarin al'adun Hausawa da adabinsu, har ma da duk wani abin da zai taimaka domin ya inganta tare da inganta harshen Hausa. Haka kuma a guji qyamar yin magana da shi, ko nazarinsa, ko kuma duk wani abu da zai raunana shi (Auta, 2017:60).

Ga misalin jigon da yake nuna kishin harshe a rubutacciyar waqa, inda mawaqin ya yi kira ga xaukacin Hausawa su yi qoqari wajen kishin harshensu na Hausa:

Qwazo ya kyautu da mu, mu nuna kuzarin,
Inganta harshen namu, shi ne Hausa.
(Aqilu Aliyu: Waqar *Hausa mai ban Haushi*, baiti na 6).

3.4.2 Gyaran Hali

Gyaran hali shi ne a nusar da mutane a kan waxansu halaye ko xabi'u da suke aikatawa kamar; karuwanci da shan giya da yi da mutane da sauran makamantansu, waxanda suka sava wa al'ada ko kuma addinin Musulunci. Saboda haka, waqoqi masu qunshe da jigon gyaran hali suna faxakar da al'umma a kan illolin da ke tattare da aikata waxannan miyagun halaye, don haka ne ake yin kira ga jama'a da su guje su domin kauce wa masifun da ka iya biyo bayan aikata su, kamar (Auta, 2017:39) ya bayyana.

Ga misalin jigon gyaran hali, inda mawaqin ya yi kira ga al'umma su kauce wa mummunar xabi'ar nan ta 'shan giya' wadda ta sava wa addini da al'ada. Haka kuma, ya kafa hujja ta haramcin shan giya daga Alqur'ani mai girma, domin ya qara jawo hankalin jama'a su qaurace wa shan giya kamar haka:

Allah ya ce a bar giya,
Ta haramta fa kar a sha giya.
Kamru wal Maisaru Allah ya ce,
Sun haramta a daina shan giya.
(Shu'aibu Muhammad: Waqar *Illar shan giya*).

Auna fahimta na 2

1.	Me ake nufi da gyaran hali?
2.	Faxi abubuwa guda biyu (2) da ake yi a xabbaqa kishin harshen Hausa.
3.	Wane irin saqo jigon gyaran hali yake isarwa ga jama'a?

3.5 Taqaitawa

A wannan darasi, an fito da bayanai da suka shafi wasu muhimman jigogi a rubutattun waqoqi. Ta haka ne aka kawo wasu zavavvun waqoqin guda biyar (5), inda aka tsakuro misalin kowane jigo daga kowace waqa da aka zava. Misali, an ba da misalai da suka kevinci jigogi daban-daban kamar; jigon addini da na yabo da na kishin kai da na gyaran hali da na ilimi, inda aka nuna wajabcin neman ilimi da muhimmacin samun sa ga Xan'adam. Haka kuma, an yi taqaitaccen tsokaci a kan kowane misali da aka kawo.

3.6 Ma'anar Muhimman Kalmomi

- Ilimi: Karatu ko neman sani walau na fagen addini ko kuma na boko.
- Harshe: Hanyar sadarwa da al'umma take amfani da ita domin isar da saqo a tsakaninsu.
- Hali: Xabi'u na musamman da mutum ya keventa da su.
- Yabo: Furta ko faxin kalma mai daxi ga wani mutum da ya aikata wani kyakkyawan abu.
- Ta'aziyya: Gaisuwar da ake yi wa mutunen da aka yi wa mutuwa domin sanyaya masu zuciya, tare da addu'ar Allah ya gafarta wa mamacin.

3.7 Manazarta da Wasu Ayyukan Qarin Nazari

Auta, A.L. (2017). *Faxakarwa a Rubutattun Waqoqin Hausa*. Kano: Bayero University press.

Xangambo, A. (2007). *Xaurayar Gadon Fexe Waqa*. Zaria: Amana Publishers.

Gusau, S.M. (2003). *Jagoran Nazarin Waqar Baka*. Kano: Benchmark Publishers Ltd.

Gusau, S.M. (2008). *Waqoqin Baka a Qasar Hausa: Yanyaye-Yanayensu da Sigoginsu*. Kano: Benchmark Publishers Ltd.

Mukhtar, I. (2005). *Bayanin Rubutattun Waqoqin Hausa*. Abuja: Countryside Publishers Ltd.

Yahya, A.B. (1997). *Jigon Nazarin Waqa*. Kaduna: Fisbas Media Services.

3.8 Amsoshin Tambayoyin Auna Fahimta

Amsoshin Auna Fahimta na 1

Ana yin yabo ga Annabin Muhammadu, tsira da aminci su qara tabbata a gare shi, ko wasu sahabbansa, ko waliyyai, ko shehunnai, ta hanyar nuna irin halayensu na qwarai da taimakon da suka bayar a cikin addinin Musulunci. Haka kuma, akan nuna wa al'umma halayen nasu ne domin a yi koyi da su.

1. Ilimi yana da matuqar muhimmanci ga gyaran rayuwar al'umma, saboda haka ne ya zama wajibi a kan kowane mutum ya tashi ya neme shi. Babban amfanin ilimi shi ne ya fitar da mutum daga cikin duhun jahilci, don haka da shi ne ake yaxawa a hango kowace irin matsala da hanyoyin da za a magance ire-iren barazanarta.
2. Mawaqa sukan yi amfani da fannoni daban-daban a matsayin qananan manufofi wajen gina jigon addini. Saboda da haka ne akan sami waqoqi da dama waxanda suka bayyana wasu qananan sassa daban-daban na addini kamar; tauhidi da fiqihu da wa'azi da ta'aziyya.

Amsoshin Auna Fahimta na 2

1. Gyaran hali yana nufin a nusar da mutane a kan waxansu halaye ko xabi'u da suke aikatawa kamar; karuwanci da shan giya da yi da mutane da sauran makamantansu, waxanda suka sava wa al'ada ko kuma addinin Musulunci.
2. Ana qara xaukakawa tare da martaba harshen Hausa ne kawai ta hanyar yawaita yin magana da shi, tun daga Hausawa har zuwa waxanda ba Hausawa ba, tare da yin nazari a cikinsa da ya shafi karance-karance da rubuce-rubuce da yin nazarin al'adun Hausawa da adabinsu.
3. Manufar jigon gyaran hali ita ce ya faxakar da al'umma a kan illolin da ke tattare da aikata waxannan miyagun halaye, don haka ne ake yin kira ga jama'a da su guje su domin kauce wa masifun da ka iya biyo bayan aikata su.

KASHI NA 4 TURAKUN WAQOQIN BAKA NA HAUSA

Abubuwan da Suke Ciki

- 4.1 Gabatarwa
- 4.2 Manufofin Darasi
- 4.3 Samfurin Turakun Waqoqin Baka na Hausa I
 - 4.3.1 Addini
 - 4.3.2 Faxakarwa
 - 4.3.3 Wayar da Kai
- 4.4 Samfurin Turakun Waqoqin Baka na Hausa II
 - 4.4.1 Alkinta Al'adun Hausawa
 - 4.4.2 Koxa Kai
- 4.5 Taqaitawa
- 4.6 Ma'anar Muhimman Kalmomi
- 4.7 Manazarta da Wasu Ayyukan Qarin Nazari
- 4.8 Amsoshin Tambayoyin Auna Fahimta

4.1 Gabatarwa

Wannan kashi ya qunshi bayanai dangane da wasu muhimman turaku (saqonni) waxanda ake gina waqoqin baka na Hausa a kansu. Ta haka ne aka lalubo wasu misalai mabambanta daga taskar wasu zavavvun waqoqin baka, sannan aka bayyana muhallin abkuwarsu a xiyan waqoqin da aka ba da misali da su. Har wa yau kuma, an yi wa dukkanin misalan da aka kawo wani xan taqaitaccen sharhi ta yadda xalibi zai qara fahimtar manufar da aka gina waqar a kanta.

4.2 Manufofin Darasi

Manufar wannan darasi ita ce, a yi bayani dalla-dalla a kan wasu muhimman turaku da ake gina waqoqin baka na Hausa a kansu. Ta haka ne aka lalubo ingantattun misalai guda biyar (5) daga waqoqi daban-daban, inda aka bayyana ma'anar kowane turke tare da kawo misalinsa a xan waqar da ya zo. Har wa yau kuma, an fayyace yadda kowane turke yake domin a qara fito da haqiqanin yadda turke yake fitowa a waqar baka. A qarshen wannan darasin, ana sa rai xalibai za su fahimci:

- Turakun waqoqin baka na Hausa daban-daban.
- Bambancin saqonnin da ake samu a turken addini da sauran turaku.
- Dangantakar al'adun Hausawa da waqa.

4.3 Samfurin Turakun Waqoqin Baka na Hausa I

A wannan gava kuwa, an zo da bayanai tare da misalai a kan wasu muhimman turaku (saqonni) da ake gina waqoqin baka na Hausa a kansu. Haka kuma, an yi taqaitaccen tsokaci wanda ya yi qarin haske a kan kowane turke waqa da aka ba da misalinsa a ciki. Ga bayaninsu kamar haka:

4.3.1 Addini

Daga cikin turakun da ake amfani da su a wajen gina saqo a waqoqin baka akwai addini, inda za a ga mawaqai ya xauki wani sashe ko vangare da jivanci addini domin ya jawo hankalin mutane a kansa. Kamar yadda bayanai suka gabata a sama an nuna cewa, addini yana nufin hanyar bauta wa Ubanjigi. Saboda haka ne masana kamar Gusau (2008:389-390) ya bayyana cewa, addini abu ne wanda yake jagoranci bisa kyautatawar rayuwar Xan'adam baki xaya, kuma aka daxa jaddada kira gare shi ta hannun Annabin rahama Muhammad, tsira da amincin Allah su qara tabbata a gare shi. Addinin Musulunci yana qunshe da sharuxxa da hukunce-hukunce da suka shafi hanyoyin ibada da ake buqatar kowa ya rarrabe su, ya koye su, kuma ya san su tare da yin aiki da su kamar yadda addini ya shimfixa.

Abba da Zulyadaini (2000: 150) sun yi qarin haske cewa, kasancewar sanannen addini wajen Bahaushe shi ne Musulunci, sai mawaqan baka sukan yi amfani da wannan dama wajen sakaxa addini a waqoqinsu. Wataqila wannan ba zai rasa nasaba da yadda suke son jama'a su qara amincewa da abin da suke faxa ba. Haka kuma, wannan yana nuna irin riqon addini da mawaqa ko wanda aka yi wa waqar ko kuma Bahaushe kansa yake da shi.

Ga misalin turken addini a waqar baka, inda Alhaji Musa Xanqawiro yake jan hankalin al'umma Musulmai da su kasance masu yin riqo da muhimman ayyukan addini kamar; sallah da azumi da zakka. Domin kuwa ta haka ne za su ci ribar zaman rayuwar duniya da lahira. Ga abin da ya ce:

Jagora : 'Yan'arewa da an nan,
 : Waxanda ax xiyan Musulmi,
 : Qwairo na gargaxinmu,
 : Ku zan azumi da sallah,
 : Ku zan kono da zakka,
 : A zan azumi da sallah,
 'Y/Amshi : Ku bi al'adunmu na gargajiya,

: Kar mu sake mu mance,
 : Mu bi al'adunmu na gargajiya.
 (Xanqwairo: Waqar *Al'adun Gargajiya*, xa na 4).

4.3.2 Faxakarwa

Abin da ake nufi da faxakarawa shi ne, a tunatar da mutum game da abin da yake da ma an riga an san shi, sai dai a qara jaddada tunatarwar nan domin a jawo hankalin mutum zuwa ga manufa. Haka kuma a iya cewa, ita faxakarwa tana nusar da mutum a kan abubuwan da ya sani tun tuni amma ya manta da su. Don haka ne ake yi masa tuni, da yi masa hannunka-mai-sanda don ya dawo ya yi la'akari da su, kamar yadda Auta (2017:25) ya yi nuni.

Ga misalin turken faxakarwa a waqar baka ta Alhaji Babangida Kakadawa, inda yake gargaxin mutane domin su faxaka, kuma ya qara nusar da su ta hanyar hannunka-mai-sanda a kan hani ga aikata mummunar xabi'ar nan ta munafunci, domin su gyara a zaman rayuwarsu. Ga abin da ya ce:

Jagora: Don Allah maigida ka riqa bincike fa ya fi,
 : Duk wanda ya taho ya ce wane ba ya son ka,
 : To, kirawo shi da shi da wanda ya tsira naganar,
 : Ga ka ga shi,
 : Munafiki abin qyama ne cikin mutane,
 : Mu guje shi kar ya zam mun zauna,
 : Ga mu ga shi.
 (Kakadawa: Waqar *Munafiki*).

4.3.3 Wayar da Kai

Wayar da kai yana xaya daga cikin turakun da mawaqan baka na Hausa suke amfani da su a wajen gina waqoqinsu. A wajen wayar da kai, akan yi qoqari ne a sanar da mutane wasu sababbin da suka bijiro ko kuma suke faruwa a rayuwar yau da kullum. Haka kuma, duk wani abu da ya doso ko ya tunkaro qasa wanda jama'a ba su da cikakken bayani a kansa, sai hukuma ko gwamnati ta umurci sarakuna su wayar da kan talakawansu, su kuma mawaqa sai su xauki saqon su qara yaxa shi ta hanyar waqa domin ya yi saurin isa ga jama'a.

Ga misalin turken wayar da kai a waqar baka ta Alhaji Muhammadu Sarkin Taushin Sarkin Katsina, inda ya wayar da kan mutane a kan manufar gwamnatin tarayya ta 'Shirin Qidayar Jama'a' wanda aka yi a shekarar 1973. Ta haka ne ya nuna yadda ya kamata mutane su ba da cikakken goyon bayansu ga shirin, don kada gwamnati ta sami matsala a yayin aiwatar da shirin.

Jagora: Jama'a ku yi qoqari in qidaya ta zo,
 : Ku ba malaman qidayarku goyon baya.
 (Sarkin Taushi: Waqar *Qidayar Jama'a*).

Auna fahimta na 1

1. Me ya sa mawaqa suke sakaxa da addini a cikin waqoqinsu? 2. Faxi hikimar da ta sa ake yin amfani da mawaqa wajen wayar da kan al'umma. 3. Bayyana amfanin faxakarwa ga Xan'adam.

4.4 Samfurin Turakun Waqoqin Baka na Hausa II

A wannan gava kuwa, an zo da bayanai tare da qarin misalai a kan wasu muhimman turaku (saqonni) da ake gina waqoqin baka na Hausa a kansu. Haka kuma, an yi taqaitaccen bayani wanda ya yi qarin haske a kan kowane turken waqa da aka ba da misalinsa a ciki. Ga bayaninsu kamar haka:

4.4.1 Alkinta Al'adun Hausawa

Al'ada ita ce dukkan wasu hanyoyi na rayuwa waxanda za a iya danganta su da wata al'umma. Al'adu da xabi'un Hausawa su ne suka yi ruwa da tsaki a wajen samar da waqoqin baka na Hausa, sannan kuma suka yi matuqar tasiri a kanta. Saboda haka ne masana kamar Gusau (2013: 4-6) ya nuna, akan sarqa manya da qananan saqonni na waqoqin baka gwargwadon abubuwan da suke zagaye da al'umma na al'adunta da sauran abubuwa na matallaban rayuwar zamantakewa. Waqoqin baka suna shiga fagage na rayuwar Hausawa, musamman ma a wajen gudanar da tubala na al'adunsu na aure da na haihuwa da na shugabanci da sutura da na sana'o'i da a lokutan gudanar da ayyuka da wasanni da yaqe-yaqe da sauransu.

Ta fuskar dangantaka tsakanin Hausawa da al'adunsu da kuma waqa kamar yadda Funtua (2011:51) ya nuna, tun fii-azal gargajiya ita ta haifi waqa da mawaqan Hausa, kuma makaxa sun tsira ne domin su raya al'adun al'umma. Don haka, ana iya ganin rawar da makaxa da mawaqa ke takawa a fagen raya al'adu ta fuskoki da dama. Fuska ta farko ita ce ta tarbiyyar mawaqan su kansu, inda za a iya qaruwa da darussa da dama daga halayyar mawaqan Hausa. Kasancewarsu kusa da shugabanni ko sarakuna ko shugabannin sana'o'i, da shigarsu da xabi'unsu duka kan kasance na manya.

Ga misalin turken da ya shafi al'adun Hausawa a waqar Babangida Kakadawa, inda ya yi qoqarin fito da hoton wasu muhimmairu kuma sanannun sana'o'in Hausawa na gargajiya da suka daxe ana aiwatarwa. Haka kuma, ya yi matashiya ga al'umma da su qara riqeq waxannan sana'o'i da kyau, kuma kar su yi watsi da su, domin samun abin vatarwa da biyan buqatun rayuwa nay au da kullum. Ga abin da ya ce:

Jagora: Al'adunmu na da a gargajiya,

: Noma qira haxa sassaqa saqa da rini haxa jima,
 : Wannan namu ne tun asali,
 : Yai kyau mu riqeq su hannu biyu,
 : Domin kar mu watsar da su.
 (Babangida: Waqar *Mu bi Al'adunmu*).

4.4.2 Koxa Kai

Koxa kai wani babban turke ne da ake samu a jerin turakun da ake gina waqar baka a kansu. Wani yanayi inda za a ji mawaqiri yana wasa kansa da kansa ta hanyar cika baki, ko kuma yin alfahari a cikin xiyan waqarsa domin ya nuna wa jama'a cewa shi fa ya iya waqar, ko kuma ya yi hakan domin ya baqanta wa wasu 'yan'uwansa mawaqiri rai da gangan.

Zulyadaini da Abba (2000:61) sun bayyana koxa kai a matsayin wata hanya da mawaqiri Hausa sukan bi su gina turke, ta hanyar rera waqar da a cikinta sukan kambama kansu, ko su cicciva kansu game da nuna cewa sun yi wa kowa tudu ta hanyar cika baki da fankama da gadara da sauran makamantansu.

Ga misalin turken koxa kai a waqar Alhaji Musa Xanqwairo Maradun, inda yake koxa kansa a cikin wani xan waqar ta hanyar nuna shi fa makaxi ne da fasaharsa ta zarce fasahar kowane makaxi a fagen qullawa da rera waqar a qasar Zamfara. Gaba xaya. Ga abin da ya ce:

Jagora: Duk makaxan da at Tshahe na shahe,
 : Hab baqiri har 'yan gidan su duka,
 'Y/Amshi: Babu mai shirya waqar kamatawa.
 Jagora: Ga makaxi ya qulla waqatari,
 'Y/Amshi: Sai a amsa ma shi ba a qara mai,
 : In na qulla waqar a qara man,
 : Mu huxu duk azanci gare mu,
 : Shin a'a mutum guda za ya yarde mu.
 (Xanqwairo: Waqar *Shirya kayan faxa*).

Auna fahimta na 2

1. Me ake nufi da koxa kai?
2. Mece ce al'ada?
3. Akwai dangantaka tsakanin al'adun Hausawa da waqar baka?

4.5 Taqaitawa

A wannan darasi, an fito da bayanai da suka shafi wasu muhimman turaku a waqoqin baka na Hausa. Ta haka ne aka kawo misalan wasu zavavvun waqoqi guda biyar (5), inda aka cirato misali daga kowane turke da aka ambata. Misali, an kawo misalai da suka shafii turaku daban-daban kamar; jigon addini da na faxakarwa da na wayar da kai da na al'adun Hausawa da na koxa kai. Bugu da qari kuma, an nuna muhimmancin gina kowane nau'in turke a waqa, inda aka yi taqaitaccen sharhi a kan kowane misalin da aka kawo.

4.6 Ma'anar Muhimman Kalmomi

- Al'ada: Hanyoyi na rayuwa waxanda za a iya danganta su da wata al'umma.
- Alkintawa: Adana abu ta hanyar yin tattalinsa.
- Bauta: Yi ko aikata ibada sau-da-qafa kamar yadda addini ya tanada
- Tunatarwa: Faxe wa mutum abin da ya manta da shi.
- Kambama: Zuga wani abu ta hanyar girmama matsayinsa sosai.

4.7 Manazarta da Wasu Ayyukan Qarin Nazari

Abba, M. & Zulyadaini, B. (2000) *Nazari kan Waqar Baka ta Hausa*. Zaria: Gaskiya Corporation.

Adamu, M. (1978) *The Hausa Factor in West African History*. Zaria: Ahmadu Bello University Press.

Adamu, M.T. (1997). *Asalin Hausawa da Harshensu*. Kano: Xan Sarkin Kura Publishers.

Furniss, G. (1996) *Poetry, Prose and Popular Culture in Hausa*. Edinburgh: Edinburgh University press Limited.

Funtua, A.I. & Gusau, S.M. (2010) *Al'adu da Xabi'un Hausawa da Fulani*. Kaduna: El-Abbas and Media Concepts.

Funtua, A.I. & Gusau, S.M. (2011) *Waqoqin Baka na Hausa*. Kano: Century Research and Publishing Limited.

Gusau, S.M. (2008) *Waqoqin Baka a Qasar Hausa: Yanaye-Yanayensu da Sigoginsu*. Kano: Benchmark Publishers Limited.

Gusau, S.M. (2013) "Dangantakar Waqoqin Baka da Al'adun Hausawa: Bunqasa ko Koma-Baya." A Cikin *Deterioration of Hausa Culture (Tavarvarewar Al'adun Hausawa)*. Katsina: Jami'ar Umaru Musa 'Yar'adua.

4.8 Amsoshin Tambayoyin Auna Fahimta

Amsoshin Auna Fahimta na 1

1. Mawaqa suna amfani da hikimar sakaxa addini a wajen gina waqoqinsu saboda wasu dalilai daban-daban. Misali, kasancewar sanannen addini wajen Bahausha shi ne Musulunci, sai mawaqan baka sukan yi amfani da wannan dama wajen saka addini a waqoqinsu. Wataqila, wannan ba zai rasa nasaba da yadda suke son jama'a su qara amincewa da abin da suke faha ba. Haka kuma, wannan yana nuna irin riqon addini da mawaqa ko wanda aka yi wa waqar ko kuma Bahausha kansa yake da shi.
2. Bisa yawanci, akan yi amfani da mawaqa a wajen wayar da kan al'umma ne, duk lokacin da wani abu da ya doso ko ya tunkaro qasa wanda jama'a ba su da cikakken bayani a kansa. Saboda haka ne sai hukuma ko gwamnati ta umurci mawaqa sai su xauki saqon su qara yaya shi ta hanyar waqa domin ya yi saurin isa ga jama'a.
3. Faxakarwa tana nuskar da mutum a kan abubuwan da ya sani tun tuni amma ya manta da su. Don haka ne ake yi masa tuni, tare da yi masa hannun-ka-mai-sanda don ya dawo ya yi la'akari da su.

Amsoshin Auna Fahimta na 2

1. Koxa kai wani yanayi inda za a ji mawaqi yana wasa kansa da kansa ta hanyar cika baki, ko kuma yin alfahari a cikin xiyan waqarsa. Ta haka ne zai nuna wa jama'a cewa shi fa ya qware ta fuskar ya iya waqa, ko kuma zai iya yin hakan domin ya baqanta wa wasu 'yan'uwansa mawaqa rai da gangan.

2. Al'ada ita ce dukkan wasu hanyoyi na rayuwa waxanda za a iya danganta su da wata al'umma, musamman waxanda suka shafi gudanar da harkokin aure da haihuwa da mutuwa.
3. Kwarai kuwa. Al'adu da xabi'un Hausawa su ne suka yi ruwa da tsaki a wajen samar da waqoqin baka na Hausa, sannan kuma suka yi matuqar tasiri a kanta. Doimn kuwa akan sarqa manya da qananan saqonni na waqoqin baka, gwargwadon abubuwan da suke zagaye da al'umma na al'adunta da sauran abubuwa na matallaban rayuwar zamantakewa. Waqoqin baka suna shiga fagage na rayuwar Hausawa, musamman ma a wajen gudanar da tubala na al'adunsu na aure da na haihuwa da na shugabanci da sutura da na sana'o'i da a lokutan gudanar da ayyuka da wasanni da yaqe-yaqe da sauransu.

RUKUNI NA 3 JIGO DA TURKE DA YANAYIN ZUBI DA TSARI A WAQOQIN BAKA NA HAUSA DA RUBUTATTU

- Kashi Na 1 Jigo Baduniye a Rubutattun Waqoqin Hausa
 Kashi Na 2 Turke Baduniye a Waqoqin Baka na Zamani
 Kashi Na 3 Yanayin Zubi a Waqoqin Hausa na Baka da Rubutattu
 Kashi Na 4 Tsari a Wakokin Baka da Rubutattu na Hausa

KASHI NA 1 JIGO BADUNIYE A RUBUTATTUN WAQOQIN HAUSA

Abubuwan da Suke Ciki

- 1.1 Gabatarwa
- 1.2 Manufofin Darasi
- 1.3 Samfuri Jigo Baduniye a Rubutattun Waqoqin Hausa I
 - 1.3.1 Soyayya
 - 1.3.2 Zambo
 - 1.3.3 Qere-Qere na Zamani
- 1.4 Samfuri Jigo Baduniye a Rubutattun Waqoqin Hausa II
 - 1.4.1 Siyasa
 - 1.4.2 Yaxa Manufofin Gwamnati
- 1.5 Taqaitawa
- 1.6 Ma'anar Muhimman Kalmomi
- 1.7 Manazarta da Wasu Ayyukan Qarin Nazari
- 1.8 Amsoshin Tambayoyin Auna Fahimta

1.1 Gabatarwa

Wannan kashi ya qunshi bayanai dangane da ire-iren jigo (saqo) baduniye da marubuta waqoqin Hausa suke gina manufar waqoqins a kansu. Ta haka ne aka tsakuro wasu muhimman jigogi da suka shafi al'amuran duniya tsantsa, ba kamar waxanda suka jivanci addini ba, sannan aka fito da misalai mabambanta daga wasu zavavvun waqoqi. Haka kuma, an yi wa dukkanin misalan jigogin da aka kawo xan taqaitaccen sharhi, ta yadda xalibi zai qara fahimtar manufar da aka gina waqar a kanta.

1.2 Manufofin Darasi

Manufar wannan darasi ita ce, a yi bayani mai gamsarwa a kan ire-iren jigo baduniye da ake tsarmawa a rubutattun waqoqin Hausa. Ta haka ne aka tsakuro kyawawan misalai guda biyar (5) daga waqoqi mabambanta, inda aka bayyana ma'anar kowane jigo tare da nuna misalinsa a baitin da ya zo. Har wa yau kuma, an yi fashin-baqi a kan kowane jigo, domin a qara fito da fasalin yadda jigo baduniye yake ginuwa a waqar. A qarshen wannan darasin, ana sa rai xalibai za su fahimci:

- Ma'anar jigo baduniye a rubutattun waqoqin Hausa.
- Abubuwan da suka haifar da samun jigo baduniye.
- Amfani rubutattun waqoqi wajen yaxa manufofin gwamnati.

1.3 Samfuri Jigo Baduniye a Rubutattun Waqoqin Hausa I

A wannan gava kuwa, an zo da bayanai tare da misalai a kan wasu muhimman jigogi (manufofi) da ake gina rubutattun waqoqin Hausa a kansu. Haka kuma, an yi taqaitaccen tsokaci wanda ya yi qarin haske a kan kowane misali na jigon waqa da aka ba kawo misalinsa a ciki. Ga bayaninsu kamar haka:

1.3.1 Soyayya

Soyayya ita ce, nuna qauna daga vangarori biyu na masu qaunar juna, musamman jinsin mace da namiji. Saboda haka ne Sa'id (1982: 1-6) ya ce, "Soyayya wani xarsashi ne zaunanne a cikin zukatan halittu wanda yakan bayyana a sakamakon bege ko qauna ko sha'awa. So yakan sa abu ya kwanta a zuciya a ji ana matuqar muradinsa. Haka kuma wasu sukan bayyana so da cewa qawazuci ne ko tsananin qauna da buqatuwar kusanta ga wani mutum ko wani abu daban"

Waqoqin soyayya waqoqi ne da ake iya a xauka a matsayin sababbin waqoqin da qarni na ashirin (Q.20) ya haifar a adabin Hausa. Haka kuma, bunqasar ire-iren waxannan waqoqi na na soyayya a qarni na ashirin, ba ya rasa nasaba da raunin da rayuwa irin ta Musulunci ta samu a wancan qarni a sakamakon zuwan Turawa da kafa mulki irin nasu a qasar Hausa. Haka kuma, tasirin adabin Turanci ga matasa shi ma wani dalili ne da ya taimaka wajen haifar da waqoqin soyayya, domin kuwa adabin nasu a ciki yake da bayyana soyayya a waqoqi da zube da wasan kwaikwayo (Yahya, 1997:107).

Saboda haka, a wajen gina jigon soyayya a rubutattun waqoqi ana amfani da abubuwa masu alaqa ta kut-da-qut da soyayya. Wato mawaqin zai iya bayyana tsananin son da yake yi wa mace ta hanyoyi kamar; nuna qauna da kyawo da kishi da bege da xebe kewa da sauran makamantansu.

Ga misalin yadda aka yi amfani da soyayya a matsayin jigo a waqar Atiku Dunfawa, inda mawaqin ya bayyana irin tsananin son da yake yi wa masoyiyarsa, tare da nuna ya haukace da ximaucewa a cikin son da yake yi mata. Haka kuma ya nuna, idan masoyiyar tasa tana nan, to ba ya sha'awar ganin duk wata mace a kusa da shiballantana ya ji yana son ta.

Kin sani kin haukata ni,
 Son ki duk ya yamutsa ni,
 Ga shi kewa tai she ni,
 Duk jikin aba sukuni,
 Na yi fatat in gane ki.
 Na fi son Fati da kowa,
 In tana nan babu kowa,
 Wadda zan so in ga shawa,
 Ke zuma qyale alewa,
 Don maxi kwantad da ranki.
 (Atiku Dunfawa: Waqar *Hawayen Zucci*).

1.3.2 Zambo

Bisa ma'ana mai sauqin fahimta, zambo shi ne kishiyar yabo. Zulyadaini da Abba (2000:63) sun bayyana cewa, zambo shi ne a muzanta wa mutum ta hanyar qasaqantar da shi, ko wulaqantar da shi, domin a baqanta masa tare da dusashe masa kwarjini a idanun jama'a.

A ra'ayin Xangambo (2011: 73) ya ba da ma'anar zambo da cewa, "zagi ne na kai-tsaye, musamman idan aka kwatanta shi da habaici. A cikin zambo, ana siffanta mutum da duk wani abu da ya shafe shi wanda zai taimaka a gane da shi ake. Saboda haka, idan aka yi wa mutum zambo duk wanda ya san shi zai gane da shi ake, kuma babbar gaba ita ce take haddasa yin zambo".

Ga misalin waqar Alqali Halliru Wurno mai xauke da jigon zambo, inda mawaqin yake yi wa wani xan sarki zambo a kan ya nemi a zave a matsayin Sarkin Musulmi, amma an neme shi ya karanta fatiha kuma ya kasa karantawa. Don haka ne ma sai ya siffanta shi da matsayin 'kurege'.

Xan Musulmi in dai Musulmi na,

Ya sani xan Sarkin Musulmi na,
 Wa ka zagin tsofonsa zan shina,
 Ban batun wancan shi kurege na,
 Fatiha ma bai ida qarshenta.

(Halliru Wurno: *Waqar Safiya da Gaskiya Taka Aiki*).

Haka kuma, ga wani qarín misalin zambo a waqar Usman Jari Kurfi, inda yake yi wa wani mutum zambo ta hanyar amfani da yanayin wasu halittarsa kamar kai da hanci da qwabri, ta yadda duk wanda ya gan shi zai iya gane cewa lallai shi ne ake yi wa zambon.

Mugu varawon filaye,
 Mai kai kamar kan buzaye.
 Qwauri kamar keren bori,
 Hanci kamar kan kifaye.

(Usman Jari Kurfi: *Waqar Rasa Kunya*).

1.3.3 Qere-Qere na Zamani

Qere-qeren zamani sun samu ne bayan Turawa sun fara shigowa qasar Hausa a cikin qar ni na ashirin. Ta haka ne suka zo wa Hausawa da abubuwa irin na ban mamaki da suka shafi qere-qeren zamani kamar jirgin qasa da motoci da basukur da babur (mashin) da sauran makamantansu. Yin hakan sai wannan ya zama wani sabon al'amari a wajen Hausawa ta hanyar burgewa, saboda haka ne marubuta da dama suka shiga rubuta waqoqi masu xauke da jigogin kayayyakin qere-qere na zamani da Turawa suka kawo masu.

Yahya (1997: 23) ya nuna, da tafiya ta miqa Turawa suka zauna sosai suka kafa mulki a qasar Hausa, suka kafa makarantu irin nasu kuma sai suka fara shigowa da wasu sababbin kayayyaki na qere-qere irin nasu, wannan ya haifar da samun sauyi dangane da zamantakewarsu da Hausawa. A irin wannan yanayi ne aka samu marubuta da dama, waxanda suka riqa rubuta waqoqi suna nuna mamaki da sha'awar qere-qeren da Turwa suka shigo da su. Misali, waqar *Diga* ta Sarkin Zazzau Aliyu Xansidi da Waqar *Reluwe* ta Bello Gixaxawa da Waqar *Fanda* ta Alqali Halliru Wurno da Waqar *Keke* ta Aliyu Namangi da sauran makamantansu.

Ga misalin jigon kayan qere-qere na zamani a waqar *Fanda*, inda Alqali Halliru Wurno ya waqe babur *fanda*. Ta haka ne ya zuga shi tare da nuna qarfin gudunsa ya zarce na mota da jirgi, wanda a sakamakon haka ya yi gudu da babur xin har ya faxi da shi, kuma ya ji rauni (ciwo) a qafa. Ga abin da ya ce:

Na yi ma raina barka ni kaina,

Na shiga tsoron Fanda mugu na,
 Mil saba'in shika yi ga awa fandana,
 Ya wuce mota jirgi fandana,
 Gun dawowa shi buge ma kwabri.
 (Alqali Halliru Wurno: Waqar *Fanda*)

Haka kuma, ga wani qarín misali a waqar *Keke* ta Aliyu Namangi inda yake bayyana jin daxinsa da al'ajabi a kan keke (basukur). Ya nuna hikima a cikin waqar, inda ya bayyana yadda ake yin hira da keke, ta hanyar ba shi daraja irin ta mutum (mutuntarwa) a cikin waqar. Ga abin da ya ce:

Bar ni da basukur ho xan jidali,
 Shakiyi ba abin babba ya hau ba.

Da motsa qararrawarka da kama burki,
 Ba za su hana ni in jefar da mai ba.

Ya ce, 'to ba ni qara hawan ka keke',
 Ya ce masa, 'ko adankiya ban kula ba'.

Hawan da rashin hawan a gare ni duk xai na,
 Don ban ga abin da zai cutar da ni ba'.
 (Aliyu Namangi: Waqar *Keke*).

Auna fahimta na 1

1.	Me ake nufi da zambo?
2.	Kawo misalai guda huxu (4) na kayayyakin qere-qeren zamani na Turawa waxanda suka ja hankalin Hausawa suka rubuta waqoqi.
3.	Wane ne irin tasiri adabin Turanci ya yi ga rubutattun waqoqin Hausa na soyayya?

1.4 Samfurin Jigo Baduniye a Rubutattun Waqoqin Hausa II

A wannan mataki kuma, an zo da bayani tare da qarín misalai a kan wasu muhimman jigogi (saqonni) na zamani da ake gina rubutattun waqoqin Hausa a kansu. Haka kuma, an yi taqaitaccen tsokaci wanda ya yi qarín haske a kan kowane misali na jigon waqa da aka ba kawo misalinsa a ciki. Ga bayaninsu kamar haka:

1.4.1 Siyasa

Siyasa tana nufin tafiyar da al'amuran jama'a ta hanyar neman ra'ayinsu, tare da yin shawarwari da su a duk lokacin da haka ta taso

domin a sama masu ayyukan ci gaba. Saboda haka akan yi waqoqi da dama a bisa jigon siyasa, musamman wadda ba ta Musulunci ba, inda ake tallata ‘yan takara ko jam’iyya ko yayin yaqin neman zave, tare da kwaxaitar da jama’a a kan ayyukan da za a yi masu idan an samu. Saboda haka ne Zulyadaini (2000:84-86) ya yi qarin haske cewa, za a iya duban jigon siyasa ta muhimman fuskoki guda biyu; wato siyasa ta fannin jam’iyya da kuma siyasa ta fuskar gwamnati.

A bisa wannan tafarki ne, Yahya (1997:70) ya nuna cewa, waqoqin siyasa suna daga cikin sababbin waqoqi da aka samu a qarni na ashirin, kuma ana rubuta su ne domin a bayyana abin da ake nufi da siyasar zamani da kuma aqidojin siyasar jam’iyyu. Haka kuma, waqoqi ne da ake yabon shugabannin siyasa atre da yin suka ga abokan hamayya, shi ya sa abubuwan da suka qunsa ba su da wani muhimmin bambanci da waxanda waqoqin siyasa na baka suka qunsa.

Misali, a lokacin da siyasar farko ta kunno kai, Hausawa da dama sun rubuta waqoqi domin bayyana manufofin jam’iyyu (NEPU, NPC, AG, KPP da sauransu) da kuma yaqin neman zave. Misali, waqar *A Yau ba Maqi NEPU Sai Wawa* ta Aqilu Aliyu da waqar *Yabon Sir. Ahmadu Bello* ta Shekara Sa’ad da sauransu. Haka kuma a lokacin da siyasar jamhuriya ta biyu ta kunno kai, an samu rubutattun waqoqin siyasa musamman PRP, NPC, GNPP da sauransu, har i zuwa lokacin da jam’iyyar PRP ta rabu zuwa *Santsi* da *Tavo*. Misali, waqar *PRP Rundunar Nasara* da waqar *Rabbana Nuna Mana Gaskiya mu bi NPN Baki Xaya* da waqar *Yabon Shugaban qasa Alhaji Shehu Shagari* da sauran makamantansu.

Ga misalin waqa xaya daga cikinsu mai xauke da jigon siyasa, wadda malam Bello Gixaxawa ya rubuta, inda yake yabon wani gwarzon xan siyasa kuma wanda ya samu nasarar xarewa a bisa muqamin shugaban qasar Nijeriya wajejen shekarar 1979 zuwa 1983, a lokacin siyasar jamhuriya ta biyu. Ga abin da ya ce:

Kuma malamina abidina mun sani,
Haka mai fasaha mai rubutun qafiya.

(Bello Gixaxawa: Waqar *Yabon Shugaban Qasa Shehu Shagari*).

1.4.2 Yaxa Manufofin Gwamnati

Shi ma wannan wani babban jigo ne da ake gina rubutattun waqoqi da dama a kansa. Ta haka ne aka samu rubutattun waqoqi da dama waxanda suke xauke da saqonni baduniye, musamman waxanda suke nusar da kan al’umma a kan wasu muhimman manufofi da shirye-shiryen gwamnati waxanda ake buqatar jama’a su sani. Misali, waqar

UPE ta malam Garba Gwandu da waƙar *Juyar da Tuqi Hannun Dama* ta Tijjani Tukur Yola da sauran makamantansu.

Haka kuma a shekarar 1984 ne sojoji suka yi juyin mulki a qasar Nijeriya, sai Janar Muhammadu Buhari ya hau a bisa karagar mulkin qasa. Daga nan kuma, sai gwamnatin soja ta riƙa qirƙiro wasu sababbin shirye-shirye da za su taimaka wa al'ummar qasa ta fuskoki daban-daban. Misali, gwamnati ya qirƙiro shirin 'yaqi da rashin xa'a' da sauran makamantansu, inda aka samu marubuta waƙoƙi da dama waxanda suka baje-kolin fasaharsu ta hanyar rubuta waƙoƙi.

Ga misali a waƙar *Fassarar Taken Nijeriya da Bayanin Tutar Nijeriya* ta malam Garba Gwandu, inda mawaƙin yake bayyana manufar gwamnatin soja na cusa xa'a da xabi'u masu kyau a zukan jama'a domina sami zaman lafiya. Ga abin da ya ce kamar haka:

Xa'a muka so Nijeriya,
A qasarmu ta zauna lafiya.
(Garba Gwandu: Waƙar *Fassarar Taken Nijeriya*
Nijeriya).

Har wa yau kuma, Ga wani qarɓin misali daga waƙar *UPE* ta malam Garba Gwandu, inda yake bayyana manufar gwamnatin Nijeriya ta qirƙiro da shirin 'ilimin bayar da ilimin firamare na bai xaya'. Ga abin da ya ce a waƙar:

Nufar waƙag ga da zan qaqa,
Ta UPE da zan sarqa,
An neme ni da in tunqa,
Ina da nufata in miqa,
Ga yara su fa karanta.
(Garba Gwandu: Waƙar *UPE*).

Auna fahimta na 2

1. Wace irin gudummuwa mawaƙan Hausa suka bayar wajen yasa manufarin gwamnati a shekarar 1984?
2. Kawo misalan rubutattun waƙoƙi guda uku (3) da aka rubuta a lokacin siyasar jamhuriya ta biyu.
3. Wane irin saƙo ne waƙoƙi masu xauke da jigon siyasa suke isarwa ga jama'a?

1.5 Taqaitawa

A wannan darasi, an fito da bayanai da suka shafi ire-iren jigo baduniye a rubutattun waqoqi na zamani. Ta haka ne aka kawo wasu zavavvun waqoqin guda biyar (5), ta hanyar tsakuro misalai daga kowane jigo da aka zava. Misali, an ba da misalai da suka kevinci jigogi daban-daban kamar; jigon soyayya da na zambo da na yaxa manufofin gwamnati da na kayan qere-qere na zamani da kuma na siyasa. A qarshe kuma, an yi taqaitaccen tsokaci a kan kowane misali da aka kawo.

1.6 Ma'anar Muhimman Kalmomi

- Baduniye: Abin da aka gina ko yake magana a kan al'amarin duniya tsantsa.
- Gwamnati: Hukumar qasa ko ta jiha wadda ke mulkar jama'a.
- Siyasa: Tafiyar da al'amuran jama'a ta hanyar neman ra'ayinsu da yin shawarwari tare das u.
- Zamani: Lokacin da ake yayi.
- Qere-Qere: Sababbin abubuwa na zamani da aka samar don jama'a su more tare da jin dakin rayuwa.
- Soja: Mutumin da aka xauke shi aiki domin ya yi yaqi tare da tsare lafiyar qasa

1.7 Manazarta da Wasu Ayyukan Qarin Nazari

Abba, M. & Zulyadaini, B. (2000) *Nazari kan Waqar Baka ta Hausa*. Zaria: Gaskiya Corporation.

Auta, A.L. (2017). *Faxakarwa a Rubutattun Waqoqin Hausa*. Kano: Bayero University press.

CNHN, (2006). *Qamusun Hausa na Jam'iar Bayero*. Zaria: Ahmadu Bello University Press Limited.

Xangambo, A. (2011). *Rabe-Raben Adabin Hausa (Sabon Tsari)*. Zaria: Amana Publishers.

Garba, M. (1998). "Azancin Magana a Waqoqin Makaxan Baka." *Kundin Digiri na Biyu*. Kano: Sashen Koyar da Harsunan Nijeriya, Jami'ar Bayero.

Gusau, S.M. (2008). *Waqoqin Baka a Qasar Hausa: Yanyaye-Yanayensu da Sigoginsu*. Kano: Benchmark Publishers Ltd.

Mukhtar, I. (2005). *Bayanin Rubutattun Waqoqin Hausa*. Abuja: Countryside Publishers Ltd.

Yahya, A.B. (1997). *Jigon Nazarin Waqa*. Kaduna: Fisbas Media Services.

1.8 Amsoshin Tambayoyin Auna Fahimta

Amsoshin Auna Fahimta na 1

1. Zambo shi ne a muzanta mutum ta hanyar qasaqantar da shi, ko wulaqantar da shi, ko faxin wasu kalamai na vatanci game da shi, domin a baqanta masa rai tare da dusashe masa kwarjini a idanun jama'a.
2. Turawa sun zo wa Hausawa da abubuwa iri-iri na ban mamaki da suka shafi qere-qeren zamani, kamar jirgin qasa da motoci da basukur da babur (mashin) da sauran makamantansu. Yin hakan sai wannan ya zama wani sabon al'amari a wajen Hausawa ta hanyar burgewa, saboda haka ne mrubuta da dama suka shiga rubuta waqoqi masu xauke da jigogin kayayyakin qere-qere na zamani da Turawa suka kawo masu.
3. A sakamakon zuwan Turawa da kafa mulki irin nasu a qasar Hausa a cikin qarni na 20, sai adabin Turanci ya yi tasiri mai qarfi ga matasa shi ma. Hakan ta sa wannan ya zama wani dalili ne da ya taimaka wajen haifar da waqoqin soyayya, domin kuwa adabin nasu a ciki yake da bayyana soyayya a waqoqi da zube da wasan kwaikwayo.

Amsoshin Auna Fahimta na 2

1. Marubuta waqoqin Hausa sun bayar da gudummuwa wajen yaxa manufofin gwamnati a shekarar 1984. A lokacin ne gwamnatin mulkin soja ta riqa qirqiro wasu sababbin shirye-shirye da za su taimaka wa al'ummar qasa ta fuskoki daban-daban. Misali, gwamnati ya qirqiro shirin "Yaqi da Rashin Xa'a" da sauran makamantansu, inda aka samu marubuta waqoqi da dama waxanda suka baje-kolin fasaharsu ta hanyar rubuta waqoqi. Misali, akwai waqar *Fassarar Taken Nijeriya da Bayanin Tutar Nijeriya* ta malam Garba Gwandu, inda mawaqin yake bayyana manufar gwamnatin soja na cusa xa'a da xabi'u masu kyau a zukan jama'a domina sami zaman lafiya.

2. A lokacin da siyasar jamhuriya ta biyu ta kunno kai, an samu rubutattun waqoƙin siyasa musamman PRP, NPC, GNPP da sauransu, har zuwa lokacin da jam'iyyar PRP ta rabu zuwa *Santsi* da *Tavo*. Misali, waƙar *PRP Rundunar Nasara* da waƙar *Rabbana Nuna Mana Gaskiya mu bi NPN Baki Xaya* da waƙar *Yabon Shugaban qasa Alhaji Shehu Shagari* da sauran makamantansu.
3. Babbar manufar waqoƙin siyasa ita ce suna tallata 'yan takara ko jam'iyya, ko kuma a yi amafani da su a yayin yaƙin neman zave, domin a kwaxaitar da jama'a a kan ayyukan da za a yi masu idan an samu.

KASHI NA 2 TURKE BADUNIYE A WAQOQIN BAKA NA ZAMANI

Abubuwan da Suke Ciki

- 2.1 Gabatarwa
- 2.2 Manufofin Darasi
- 2.3 Samfurin Turke Baduniye a Waqoqin Baka na Zamani I
 - 2.3.1 Soyayya
 - 2.3.2 Zuga
 - 2.3.3 Barkwanci
- 2.4 Samfurin Turke Baduniye a Waqoqin Baka na Zamani II
 - 2.4.1 Xarsashin Zuciya
 - 2.4.2 Dogaro da Kai
- 2.5 Taqaitawa
- 2.6 Ma'anar Muhimman Kalmomi
- 2.7 Manazarta da Wasu Ayyukan Qarin Nazari
- 2.8 Amsoshin Tambayoyin Auna Fahimta

2.1 Gabatarwa

Wannan kashi ya qunshi bayanai dangane da wasu muhimman turaku (manufoi) waxanda ake gina waqoqin baka na Hausa na zamani a kansu. Ta haka ne aka lalubo misalai daban-daban daga wasu zavavvun waqoqin baka, sannan aka bayyana muhallin abkuwarsu a xiyan waqoqin da aka ba da misali da su. Haka kuma, an yi wa dukkanin misalan da aka kawo wani xan taqaitaccen sharhi, ta yadda xalibi zai qara fahimtar saqon da aka gina waqar a kansa.

2.2 Manufofin Darasi

Manufar wannan darasi ita ce, a yi tsokaci mai gamsarwa a kan nau'o'in turke baduniye da ake sakaxawa a matanonin waqoqin baa na Hausa. Ta haka ne aka lalubo wasu kyawawan misalai guda biyar (5) daga waqoqin baka daban-daban, inda aka bayyana ma'anar kowane turke a mahangar masana, tare da kawo misaliginsa a xan waqar da ya zo. Haka kuma, an yi fashin-baqi a kan kowane turke, domin a qara fito da fasalin turke baduniye yake ginuwa a waqar baka. A qarshen wannan darasin, ana sa rai xalibai za su fahimci:

- Jigo baduniye a waqoqin baka na Hausa.
- Dalilan da suke haifar da wanzuwar turke baduniye.
- Muhimmancin mawaqan baka ta fuskar yauqaqa zumunci.

2.3 Samfurin Turke Baduniye a Waqoqin Baka na Zamani I

A wannan gava kuma, an zo da bayanai tare da misalai a kan wasu muhimman turaku (saqonni) da ake gina waqoqin baka na Hausa na zamani a kansu. Har wa yau kuma, an yi tsokaci wanda ya yi qarin haske a kan kowane turke a xan waqar da aka ba da misalinsa a cikin byanin. Ga bayaninsu kamar haka:

2.3.1 Soyayya

Soyayya wani xarsashi ne zaunanne a cikin zukatan halittu wanda yakan bayyana a sakamakon bege ko qauna ko sha'awa. So yakan sa abu ya kwanta a zuciya a ji ana matuqar muradinsa. Haka kuma wasu sukan bayyana so da cewa qawazuci ne ko tsananin qauna da buqatuwar kusanta ga wani mutum ko kuma wani abu na daban (Sa'id, 1982: 1-6).

Turke baduniye a waqoqin baka na Hausa kamar yadda Zulyadaini da Abba (2000:93-94) suka bayyana, wani babban turke ne da mawaqan baka musamman na sha'awa suka fi rera waqa a kansa, kuma rera waqa mai xauke da wannan saqo ya zama wajibi. Misali, idan Allah Ubangiji ya haxa jinin mutane guda biyu, babban abin da kan fara aukuwa a tsakaninsu shi ne, mutanen kan zama ba sa qyashin komai ga junansu. Wato kowa yana iya ba wa xan'uwansa duk wani abin da ya san zai iya faranta masa zuciya.

soyayya waqoqi ne da ake iya a xauka a matsayin sababbin waqoqin da qarni na ashirin (Q.20) ya haifar a adabin Hausa. Haka kuma, bunqasar ire-iren waxannan waqoqi na na soyayya a qarni na ashirin, ba ya rasa nasaba da raunin da rayuwa irin ta Musulunci ta samu a wancan qarni a sakamakon zuwan Turawa da kafa mulki irin nasu a qasar Hausa. Haka kuma, tasirin adabin Turanci ga matasa shi ma wani dalili ne day a taimaka wajen haifar da waqoqin soyayya, domin kuwa adabin nasu a ciki yake da bayyana soyayya a waqoqi da zube da wasan kwaikwayo (Yahya, 1997:107).

Ga misalin turke baduniye a waqar baka ta zamani, inda mawaqiyar ta bayyana tsananin so da qauna da take yi wa masoyin nata. Ga abin da ta ce:

Kai tausa kalangunka,
Kai bege tausa kalangunka,
Na A'i mai 'yar ganga.
Sai wata rana,

Azizu sai wata rana.
 Na tuna da ran bankwananmu,
 Azizu sai ka dawo.
 An ba ni tuwo n ace a'a,
 An ba ni furan a ce a'a,
 Sai dai hawayen begenka,
 Azizu sai ka dawo.
 Ka ji hawayen begenka,
 Shi ke zuba don qaunarka,
 Azizu sai wata rana.
 Duba jikina na rame,
 Nai kwatavar duk na bushe,
 Ina tunanin soyayya, azizu xan makaranta.
 Na zama kurma,
 Ko saurayi xan wane ne,
 In yai kira ban a ji,
 Azizu sai ka dawo.
 (Uwani Zakirai: Waqar *Begen Masoyi*).

2.3.2 Zuga

Ma'anar zuga ita ce yi wa mutum furuci mai }unshe da za~a~~un kalmomi a cikin hikima, da nufin a ingiza shi, ko a }aukaka matsayinsa ta hanyar ambaton wasu halaye da }abi'unsu, ko kuma a fagen sana'ar da ya yi fice a kanta. A {amusun Hausa (2006: 495) an ba da ma'anar zuga kamar haka, "harzu}a ko tanzura wani, ko kuma aikata abu da yawa.

Zulyadaini da Abba (2000:57) suna ganin, zuga wani turke ne da ake samu a waqoqin baka, kuma hanya ce da ake amfani da ita wajen tura mutum a cicciva shi, a tanzura shi. Har ma a wani lokaci yakan jiqu, ya yi wani abu na ban mamaki ko kuma da-na-sani. Mafi yawanci mawaqan fada sukan yi amfani da hanyoyi da dama a wajen yin zuga sarkinsu da suke yi wa waqa.

Dunfawa (2004: 223) ya bayyana, "ma'anar kalmar zuga ta lugga tana nufin hurawa. An sami wannan ne daga wani aiki da aka fi yin sa a ma}era a lokacin da ake aikin }ira. Ana amfani da wani abin aiki mai suna zugazugi, jam'insa zuga-zugai. An tsago kalmar ne daga wannan abin aikin, mai yin irin wannan aikin a ma}era ana kiran sa mazuga. Shi kuwa Gusau (2008: 377) cewa ya yi, " zuga tana }auke da wasu kalmomi ne da ake amfani da su a ko}a mutum, ko a cicc~a shi, ko a nuna fifikonsa kan wasu. Zuga takan tsuma mutum ta sa masa kuzari da }warin guiwa".

Saboda muhimmancin zuga a waqa, mawaqan baka na Hausa da dama suke amfani da ita a matsayin babban turke na gina waqoqinsu na zamani. Ta haka ne mawa}a kan wa}e jama'a a cikin shiryayyun lafuzza ba tare da wani ya shirya masu ba. Haka kuma, sukan tsarma wasu kalmomi masu }unshe da azancin magana da nufin isar da sa}onsu ta hanyar amfani da zuga, domin su }aukaka darajar wanda suke yi wa wa}a, ko kuma su soki abokin hamayyarsa ta hanyar yi masa habaici ko zambo. Har wa yau kuma, mawaqan baka sukan yi zuga wajen qulla xiyan waqoqinsu domin su koxa wani mutum, ko a sa wa mutum kuzari da qwarin guiwa, ko a nuna fifikonsa a kan wasu mutane, ko kuma a cicciva mutum a kai shi wani matsayi wanda ma bai kai can ba, ko kuma a nuna wa al'umma jaruntarsa, musamman a wani fagen da ya yi fice, ko ya shahara a kansa, kamar yadda Gusau (2008: 377-378) ya bayyana.

Ga misalin turken zuga a waqar baka, inda mawaqin ya yi zuga ta jinsintarwa, inda aka zavi wasu jinsin dabbobi masu bajinta da jaruntaka ga 'yan'uwansu, wato *zaki* da *kura* aka xauki halaye daxabi'unsu aka xora wa Mamman Shata. Haka kuma, an xauki jinsin tsuntsaye, kamar *shaho* wanda yake tsuntsu ne mai tsoratarwa ga wasu 'yan'uwanasa tsuntsaye, aka kwatanta xabi'unsa da na Mamman Shata a kan sauran mawaqa.

Jagora: Uban mawaqa,
 : Mai tambura na Balkin Sambo,
 : Shaho firgita kaji,
 : Kura firgita karnai,
 : Zaki ka bugi mai xan qarfi.
 (Sabulu: Waqar *Mamman Shata*).

Haka kuma, ga wani qarın misali inda mawaqin ya zuga ta fuskar kyauta ga Alhaji Mamman Shata, a matsayin mutum mai hannun kyauta ga al'umma daga taskar dukiyarsa. Ta haka ne ya ambaci wasu muhimman kyautuka da Mamman Shata ya yi masa kamar; *kujerar makka* da *mota* da *sarautar Sarkin Yaqi* waxanda ba zai manta da su a rayuwarsa ba.

Jagora: Ka ba ni Sarkin ya}i,
 : Irin na gasar wa}a,
 : Ka ba ni kyautar mota,
 : Ka ban kujerar makka.
 (Sabulu: Wa}ar *Mamman Shata*).

2.3.3 Barkwanci

Ma'anar barkwanci ita ce, wasu maganganun hikima ne da ake yi a cikin sigar wasa a tsakanin al'ummu guda biyu ko fiye. Kuma suna yin

wasannin ne domin su samar da raha a tsakaninsu, sannan kuma su qara buxe wata kafa ta qarfafa zumuncinsu. A fahimtar Xangambo (2008: 63) kuwa, barkwanci yana nufin zantuttuka na raha da wasu mutane waxanda Allah ya hore wa iya raha da magana da ban-dariya ke yi wa mutane.

Haka kuma, barkwanci zantuttukan raha ne da ban dariya da mafi yawan al'ummu suka amintu da wanzuwarsu don adana tarihinsu da yauqaqa zumunci (Tukur, 1999: 12). Shi kuwa Satatima (2018: 3) yana ganin, barkwanci wani wasa ne na ban-dariya kuma mai daxaxxen tarihi wanda ake gudanarwa a tsakanin wasu al'ummu mabambanta domin qara danqon zumunci.

Turken barkwanci yana da matuqar muhimmanci a wajen gina waqoqin baka na Hausa na zamani. Ta haka ne mawaqa sukan yi amfani da shi, su qara yauqaqa zumuncin da ya xade da wanzuwa a tsakanin wasu garuruwan qasar Hausa al'ummu ko kuma qabilu kamar Kanawa da Zazzagawa, ko Katsinawa da Gobirawa, ko Haxejawa da Katsina da sauransu. Haka kuma, a wasu lokutta da dama sukan gina turken barkwancin nasu ne a bisa wasan barkwanci na tsakanin dangi wanda yake gudana a tsakanin masu dangantaka ta jini, ko kuma alaqa ta auratayya ta shiga tsakani. A Bahaushiyar al'ada, akwai nau'in wasa da al'ada ta amince da shi tsakanin jika da kaka, ko tsakanin taubasai (xan mace da xan namiji), da wasan qanen miji, ko wasan miji da qanwar mata, da wasan saqo da saqo da dai sauran makamantansu.

Ga misalin turken barkwanci a waqoqin baka na zamani, inda mawaqin ya tsokani mutanen Kan wasan barkwanci. Ya siffanta su a matsayin mutanen da suke fama da gyambo (wani nau'in ciwo da ke fitar da ruwa a qafar mutum wanda kuma yakan xade bar warke ba). Haka kuma, ya qara fito da sigar tsokanar, inda ya nuna cewa Kanawan sun manta da maganin gyambon da yake damun su, don haka idan suna buqatar su sami maganin ciwon, sai sun zo garin Zariya a ba su domin su sami waraka. Ga abin da ya ce:

Jagora: Ba za ni je Kano ba,

: Akwai kuxi gare su,
 : *Amma suna da gyambo*,
 : Sun mance maganinsa,
 : Su zo Zariya,
 : In sun ji,
 : Su zo Zariya su ga soyayya.
 (Waqar *Mu yi Soyayya*).

A wata fuskar kuma, an samu wasu mawaqan zamani da suka yi qoqarin gina turken barkwanci da ya shafi wasan qanen miji a xiyan waqoqinsu.

Wannan barkwanci na qanen miji mata ne suke yin sa da qannen mazajensu, kuma wasa ne da al'adar auratayya ta haifar da shi. Ranar da auren ya mutu kuwa, shi ma wasan yakan tsaya ko kuma idan akwai zuri'a tsakani ya yi rauni. Wasan yana gudana ne da 'yan zantuttukan fatar baki ana barkwanci ana dariya, shi (qanen miji) yana yi masu kurarin saki, su kuma suna nuna bai isa ba. idan yaro ne qwarai suna tambayarsa yausha zai yiwo masu kishiya? Suna nuna masa cewa, su fa ba za su yarda da qazamar kishiya ko tsohuwa ba. shi kuma yana ba su amsa da cewa, yana nan yana neman wata kyakkyawar yarinya wadda ta fi su kyau. Yana faxin haka, sai su ce sam ba su yarda ba. Kuma ai sai sun yarda tukuna ya auro ta. Idan kuwa ya riga ya yi aure ne, sai su riqa takalarsa da tambayar cewa ina amaryar? Haka dai wasan nasu kan kasance kullum cikin raha duk yayin da suka haxu, kamar yadda Tukur (1999: 29-31) ya nuna.

Ga misalin barkwanci na qanen miji a waqa, inda mawaqin Wannan misali da aka bayar a sama, yana nuna yadda wani nau'in wasan barkwanci na yake gudana, musamman yadda qanen miji yake wasa da matar yayansa. Wato baya ga wasan barkwanci na fatar baki da suke yi a tsakaninsu, kuma sukan yi wasan guje-guje a cikin gida tare da kusantar junansu (qut-da-qut) idan suka zauna.

Jagora: Yakan biyo ta a guje,
 : Sai ta biyo shi a guje,
 : Nakan ishe su kullum,
 : Suna zaman da mu xin ga,
 : Ba ba mu yi da juna.
 (Nazir Ahmad: Waqar *Qanen miji*).

Auna fahimta na 1

1. Yi bayani a kan wasannin barkwanci guda biyar (5) da Bahaushiyar al'ada ta amince da su.
2. Mene ne ya haifar da samuwar waqoqin soyayya a qarni na 20?
3. Me ya sa mawaqan baka na zamani suke amfani da zuga a waqoqinsu?

2.4 Samfurin Turke Baduniye a Waqoqin Baka na Zamani II

A wannan mataki kuma, an zo da bayanai tare da qarir misalai a kan wasu turaku (saqonni) da ake gina waqoqin baka na Hausa na zamani a kansu. Haka kuma, an yi qarir haske a kan kowane turke a xan waqar da aka ba da misalinsa a cikin bayanin. Ga bayaninsu kamar haka:

2.4.1 Xarsashin Zuciya

Xarsashin zuciya shi ne abkuwar wani da ya xarsu a zuciyar mutum, walau na baqin ciki ko farin ciki ko tausayi ko al'ajabi da sauran makamantansu. Saboda haka, turken xarsashin zuciya a waqar baka kamar yadda Gusau (2008:390) ya bayyana, Waqoqi ne waxanda sukan wanzu a sakamakon wani abu da ya motsa wa mutum rai da ya danganci farin ciki ko akasin haka, wato vacin rai. Saboda haka, waqoqin xarsashin zuciya sun qunshi bayyana farin ciki ko baqin ciki, bisa wani abu da ya faru ga mutum xaya, ko a qungiyar mutane ko a gari ko a qasa.

Har wa yau kuma, Yahya (1997: 71) ya kira irin wannan turke da sunan, 'waqoqin xanxana da halarta'. A faxarsa, waqoqi ne da ake yi a sakamakon wani yanayi da mawaqi ya sami kansa a ciki, kamar wani lamari tsakaninsa da wani abu wanda ba zai iya mantawa da shi ba hart a kai ya yi waqa a kansa.

Ga misalin turken xarsashin zuciya a waqar *Kurkunu*, inda mawaqin yake bayyana abin da ya xarsu a zuciyarsa har ya haifar masa da qulla waqa. A cikin xan waqa, ya shaida wa jama'a cewa ya yi waqar ce a sakamakon ciwon kurkunu day a kama shi, inda ya sha wahala sosai tare da xaukar lokaci mai tsawo kafin ya warke. Ga abin da yake cewa:

Abin da yas sa har nai mai waqa,
 Kurkunu babbar cuta ne ,
 Wa ke faxin ba ciwo ne ba?
 Wawa ka faxin ba ciwo ne ba,
 Amma fa ba ma ganin wautattai,
 Don qila bai tava kamu nai ba,
 Nij ji kurkunu yaj ji ni,
 Abin day a sa har nai mai waqa,
 An yi noma an shuka gero,
 An yi noma an shuka dawa,
 An gama noman fari,
 An yi noma an qare shuka,
 Ni ga ni gida a qofar xaki,
 Mutan gida kowa na aiki,
 Ni ga ni kwance a qofar xaki,
 Na yi fushi nai cizon yatsa,
 Baqin ciki ne yad dame ni,
 Sai na yi kamar in ce wayyo ni,
 Sai na yi kamar in ce wayyo ho.
 (Sani Sabulu Kanoma: Waqar *Kurkunu*).

2.4.2 Dogaro da Kai

Dogaro da kai wani turke ne da ake amfani da shi a wajen gina waqoqin baka na Hausa. Manufarsa ita ce, a jawo hankalin mutane da nufin su tashi tsaye domin su yin qoqari riqo da wata sana'a don kare wa kansu mutunci, tare da xaukaka martabar kansu a cikin al'umma. Hakan kuwa tana samuwa ne kawai, idan mutum ya kiyayi zaman banza, ya kama wani tafarkin rayuwa da zai riqa yin dogaro da shi, musamman dai sana'a wadda ita ce a tsari na Bahaushiyar al'ada akwai ta a gidan kowa da kowa.

Bugu da qari kuma, shi ya sa Bunza (2006:90-91) ya nuna cewa, al'adar Bahaushe ce ya tabbatar da yana riqe da wata sana'a ta gargajiya. Riqo da yin wata sana'a a qasar Hausa an xauka kamar shiga wata ce, kuma dukkan sana'o'i na gargajiya suna da tsarin al'adunsu da dokokinsu daban-daban da suke aiwatarwa na gado. Haka kuma, suna da tsarin sarakunansu waxanda su ne suke jagorantar al'amuransu nau ya da kullum, kuma kowane mutum yana yin biyayya a gare su domin a ciyar da harkar sana'ar a gaba.

A dunqule a iya cewa, yin dogaro da kai yana da mutuqar muhimmancin a rayuwar al'umma. Saboda haka ne mawaqa da dama suke gina waqoqinsu a bisa wannan turke, domin su qara cusa wa mutane karsashi a kan su riqe wata sana'a a matsayin tafarkin rayuwa da za su riqa aiwatarwa domin samun abin vatarwa da biyan buqatusu na yau da kullum. Ga misalin turken dogaro da kai a waqar Musa Xanqwairo, inda ya yi kiran matasa das u tashi tsaye domin su kama sana'a su daina zaman banza domin yana kawo sata. Ga abin da ya ce:

Jagora: Ka ga qato ba ya noma,

: Bai aikin gwamnati,

: Bai aikin local Government,

: Kuma bai sana'a,

: irin su ka xibga sata,

: Suna 'yan sace-sace.

(Musa Xanqwairo Maradun: Waqar *Gargaxin*

jama'a).

Har wa yau kuma, ga wani qarin misalin a waqar Abdu Kare Gusau, inda mawaqin ya yi wa jama'a maza da mata gargaxi a kan su kama sana'a. Ta haka ne ma ya fi karkata akalar jan hankalinsa ga matan aure da mazaje da ke zaune a birane da qauyuqa su qire sana'a da kyau, domin yin sana'ar yana kawar da talauci a zamantakewar rayuwar yau da kullum. Ga abin da ya ce:

Jagora: Kun ga matan aure na sana'a,

: Mazajen birni na sana'a,
 : Mazajen qauye na sana'a,
 : Kowanne ya riqe sana'a,
 : Wata rana ya tsere wa talauci.
 (Abdu Karen Gusau: Waqar Sana'a).

Auna fahimta na 2

1. Kawo abubuwa guda biyu (2) da suke haifar da waqar xarsashin zuciya.
2. Faxi yadda tsarin tafiyar da sana'o'i yake gudana a Bahaushiyar al'ada.
3. Wane irin saqo ne yake qunshe a cikin turken dogaro da kai?

2.5 Taqaitawa

A wannan darasi, an fito da bayanai da suka shafi ire-iren turke baduniye da ake samu a waqoqi baka na zamani. Ta haka ne aka kawo wasu zavavvun waqoqin baka guda biyar (5), tare da tsakuro misalai daga kowane turke da aka kawo. Misali, an ba da misalai da suka danganci turaku mabambanta kamar; turken soyayya da na dogaro da kai da na barkwanci da na zuga da na xarsashin zuciya. A qarshe kuma, an yi taqaitaccen tsokaci a kan kowane misali da aka kawo.

2.6 Ma'anar Muhimman Kalmomi

- Sana'a: Tafarkin rayuwa da mutum zai rike domin samun abin vatarwa (kuxi) saboda biyan buqatun rayuwa nay au da kullum.
- Sarakuna: Mutanen da aka naxa ta hanyar gargajiya domin su shugabanci jama'a ta hanyar mulki.
- Qasar Hausa: Farfajiya ce da take a cikin Afirka ta yamma, akwai Hausawa da sauran qabilu da dama da suke zaune a cikinta.
- Xarsashi: Abin farin ciki ko akasiin haka wanda ya sosa wa mutum rai matuqa har ya kasa mantawa da shi.

2.7 Manazarta da Wasu Ayyukan Qarin Nazari

Abba, M. & Zulyadaini, B. (2000) *Nazari kan Waqar Baka ta Hausa*. Zaria: Gaskiya Corporation.

- Auta, A.L. (2017). *Faxakarwa a Rubutattun Waqoqin Hausa*. Kano: Bayero University press.
- Bunza, A.M. (2006). *Gadon Fexe Al'ada*. Lagos: Tiwal Nigeria Limited.
- CNHN, (2006). *Qamusun Hausa na Jam'iar Bayero*. Zaria: Ahmadu Bello University Press Limited.
- Dunfawa, A.A. (2004). "Zuga a Cikin Wa}o}in Fada". A Cikin *Algaita the Journal of Current Research in Hausa Studies*. Vol. 1 No.3. Kano: Sashen Koyar da Harsunan Nijeria, Jami'ar Bayero.
- Xangambo, A. (2011). *Rabe-Raben Adabin Hausa (Sabon Tsari)*. Zaria: Amana Publishers.
- Gusau, S.M. (2008). *Waqoqin Baka a Qasar Hausa: Yanyaye-Yanayensu da Sigoginsu*. Kano: Benchmark Publishers Ltd.
- Satatima, I.G. (2018). Barkwancin Katsinawa da Gobirawa a Bakin Shatan Nijar. Takardar da aka Gabatar a Taron Qara wa Juna Sani na Duniya a kan Daular Gobir da Sauye-Sauyen da ta Samu. Tsangayar Fasaha da Addinin Musulunci, Jami'ar Usmanu Xanfodiyo, Sakkwato.
- Tukur, A. (1999). *Kowace Qwarya da Abokiyar Burminta*. Kano: Gidan Dabino Publishers Limited.
- Yahya, A.B. (1997). *Jigon Nazarin Waqa*. Kaduna: Fisbas Media Services.

2.8 Amsoshin Tambayoyin Auna Fahimta

Amsoshin Auna Fahimta na 1

1. A Bahaushiyar al'ada, akwai nau'o'in wasannin barkwanci da al'ada ta amince da su, kuma ana gudanar da su ne domin a yauqaqa zumunci. Daga cikinsu akwai; wasa tsakanin jika da kaka, da tsakanin taubasai (xan mace da xan namiji), da wasan qanen miji, da wasan miji da qanwar mata, da wasan saqo da saqo da dai sauran makamantansu.
2. Waqoqin soyayya waqoqi ne da ake iya a xauka a matsayin sababbin waqoqin da qarni na ashirin (Q.20) ya samar a adabin Hausa. Haka kuma, bunqasar ire-iren waxannan waqoqi na na

soyayya a qarni na ashirin, ba ya rasa nasaba da raunin da rayuwa irin ta Musulunci ta samu a wancan qarni a sakamakon zuwan Turawa da kafa mulki irin nasu a qasar Hausa.

3. Saboda muhimmancin zuga a waqa, mawaqan baka na Hausa da dama suke amfani da ita a matsayin babban turke na gina waqoqinsu na zamani. Ta haka ne mawa}a kan wa}e jama'a a cikin shiryayyun lafuzza ba tare da wani ya shirya masu ba. Haka kuma, sukan tsarma wasu kalmomi masu }unshe da azancin magana da nufin isar da sa}onsu ta hanyar amfani da zuga, domin su }aukaka darajar wanda suke yi wa wa}a, ko kuma su soki abokin hamayarsa ta hanyar yi masa habaici ko zambo.

Amsoshin Auna Fahimta na 2

1. Mawaqa sukan yi irin waxannan waqoqi ne a sakamakon wani abu da ya motsa wa mutum rai da ya danganci farin ciki ko akasin haka, wato vacin rai ke nan. Saboda haka, waqoqin xarsashin zuciya sun qunshi bayyana farin ciki ko baqin ciki, bisa wani abu da ya faru ga mutum xaya, ko a qungiyar mutane ko a gari ko a qasa.
2. Akwai kyakkyawan tsari a wajen tafiyar da dukkan sana'o'i na gargajiyar Hausawa, domin kuwa suna da tsarin al'adunsu da dokokinsu daban-daban da suke aiwatarwa na gado. Haka kuma, suna da tsarin sarakunansu waxanda su ne suke jagorantar al'amuransu nau ya da kullum, kuma kowane mutum yana yin biyayya a gare su domin a ciyar da harkar sana'ar a gaba.
3. Manufar turken dogaro da kai ita ce, a jawo hankalin mutane da nufin su tashi tsaye domin su yin qoqari riqo da wata sana'a don kare wa kansu mutunci, tare da xaukaka martabar kansu a cikin al'umma. Hakan kuwa tana samuwa ne kawai, idan mutum ya kiyayi zaman banza, ya kama wani tafarkin rayuwa da zai riqa yin dogaro da shi, musamman dai sana'a wadda ita ce a tsari na Bahaushiyar al'ada akwai ta a gidan kowa da kowa.

KASHI NA 3 YANAYIN ZUBI A WAQOQIN HAUSA NA BAKA DA RUBUTATTU

Abubuwan da Suke Ciki

- 3.1 Gabatarwa
- 3.2 Manufofin Darasi
- 3.3 Yanayin Zubi a Wasu Waqoqin Baka da Rubutattu I
 - 3.3.1 Mabuxi
 - 3.3.2 Marufi
 - 3.1.3 Xango/Saxara
- 3.4 Yanayin Zubi a Wasu Waqoqin Baka da Rubutattu II
 - 3.4.1 Gangara
 - 3.4.2 Savi-Zarce
- 3.5 Taqaitawa
- 3.6 Ma'anar Muhimman Kalmomi
- 3.7 Manazarta da Wasu Ayyukan Qarin Nazari
- 3.8 Amsoshin Tambayoyin Auna Fahimta

3.1 Gabatarwa

Wannan kashi ya qunshi bayanai dangane da yanayin zubi, wato wasu guntattakin manufofi da mawaƙi ya yi amfani da su a yayin zuba waƙarsa. Saboda haka ne aka bibiyi wasu daga cikin waxannan sigogi, musamman masu alaƙa da zubi a waqoqin baka na Hausa da rubutattu. Haka kuma, an yi qoqarin fito da misalai mabambanta daga wasu waqoqin baka da rubutattu tare da nuna wuraren abkuwarsu a baiti da xan waƙa daban-daban. Har wa yau, an yi tsokaci a kan duk wani misalin da aka ambata.

3.2 Manufofin Darasi

Manufar wannan darasi ita ce, a yi bayani mai gamsarwa a kan yanayin sigogin da suka shafi zubi a waqoqin baka na Hausa da rubutattu, tare da bayyana yadda ake amfani da su a cikin waƙa. Ta haka ne aka xauki wasu sigogi guda biyar (5) da ake iya samu muhallan abkuwar su a waqoqin baka da rubutattu, inda aka ba da ma'anar da masana suka bayar tare da kawo misali a wani baiti ko xan waƙa. Haka A qarshen wannan darasin, ana sa rai xalibai za su fahimci:

- Yanayin zubi a waqoqin baka na Hausa da rubutattu.

- Wasu sigogin da suka shafi zubi a waqoqin Hausa.
- Sigogin da suka yi tarayya a waqoqin baka na Hausa da rubutattu.

3.3 Yanayin Zubi a Wasu Waqoqin Baka da Rubutattu I

A wannan mataki, an kawo bayanai tare da misalai a kan wasu muhimman sigogi da suka keƙanta da waqoqin baka na Hausa da rubutattu. Ta haka ne aka yi tsokaci a kan waxannan sigogi da suka shafi zubi a misalin kowace siga da aka tattauna, sannan aka kawo misali na baitin waqa/xan waqa domin a qara fahimtar bayanin da aka kawo. Ga bayaninsu kamar haka:

3.3.1 Mabuxi

Mabuxin waqa shi ne wuri na farko da mawaqi yake fara buƙe jawabin waqarsa. A nan ne kuma, mawaqi yake yin addu'ar farawa ta hanyar ambaton sunan Allah Maxaukakin Sarki, tare da yin addu'ar neman taimako daga Allah ya ba shi hikima da basira tare da ikon kammala waqarsa lafiya. Bayan haka kuma, a mabuxin waqa mawaqi yakan qara da yin salati ga shugaban halitta Annabi Muhammad, tsira da aminci su qara tabbata a gare shi. Bisa yawanci, an fi samun irin wannan siga a rubutattun waqoqi, ko da yake akan samu jefi-jefi daga cikin mawaqan baka da suke yin haka.

Sarvi (2007:50) ya nuna cewa, mabuxi a cikin waqa bayanai ne da ake yi wxanda suka shafi addinin Musulunci kai tsaye a farkon waqa. Ta haka ne suke ambaton Allah maxaukain sarki da Annabi Muhammadu, tsira daminci su qara tabbata a gare shi. Don haka a iya cewa, mabuxin waqa ya zama tamkar al'ada ce ga rubutattun waqoqin Hausa su kasance suna da mabuxi

Haka kuma, Zulyadaini da Abba (2000: 107) sun bayyana cewa, mabuxin waqa yana nufin wurin da yake nuna yadda mawaqi ya fara buƙe waqarsa. Ta haka ne mai nazari yakan duba ya ga shin mawaqi ya buƙe waqarsa da amshi ne, ko kuwa ta ne da sunan Allah (Bismilla), ko kuwa kai tsaye ya fara rera ta.

Ga misalin mabuxi a waqar *Bayanin Lokaci*, inda mawaqin ya yi yabon farawa ta hanyar ambaton sunan Allah maxaukakin sarki, tare da yin salati ga Annabin rahama. Ga abin da ya ce:

Da sunan Allah rabbana,
Yabon manzonmu Rasuluna,
Alu saɓbu da kulluna,

Nake buxewar qaulina,
Na ba da bayanin lokaci.
(Mustapha Shuaibu: Waqar *Bayanin Lokaci*).

Ga wani qarin misali a rubutacciyar waqar Tsabga ta Farfesa Isa Mukhtar, inda mawallafin ya gabatar da mabuxin waqar a baiti na xaya zuwa biyu, ta hanyar ambaton sunan Allah da manzonsa tare da neman taimakonsu a kan waqar da zai gina.

Ina gode Allah,
Da yab ban basira,
Nakan san dabara,
In xan tsara waqa.
Ina gaisuwata,
Ina sallamawa,
Wurin shugabana,
Fiyayyen halitta.
(Isa Mukhtar: Waqar *Tsabga*).

Binciken masasa kamar Mainasara (2016) ya lura cewa, akan samu wasu mawaqan baka na Hausa waxanda suke amfani da ambaton sunan Allah maxaukakin sarki a matsayin mabuxin waqoqinsu. Ta haka ne ya buga misali da mawaqai Sani Sabulu Kanoma, wanda aka nuna mafi yawan waqoqinsa suna da mabuxi day a ke ambaton sunan Ubangiji. Dubi misalin waxannan waqoqin nasa:

Jagora: Bismillahi Rabbana Zuljalali,
: Allah maxaukakin sarki,
: Ya huwallazi Allah ka ba mu,
: Kada ka ba da mu Allah.
(Sani Sabulu: Waqar *Ma'aji Bello*).

Jagora: Bismillai Rabbana ya Allah,
: Ka shirye mu kada ka wahal da bayinka,
: Ka ji kixin varin wuta,
: Sai ga direba mai mota,
: Gyara Jalla mai iko.
(Sani Sabulu: Waqar *Garba Direban Mota*).

Jagora: Bismillahi ya Rabbana ya mai iyawa,
: Jalla wa'azza sarkin sarauta yau da kullum,
: Ahadun!
: Allah mai iyawa.
(Sani Sabulu: Waqar *Ya Rabbana mai Iyawa*).

3.3.2 Marufi

Shi kuma marufi kishiyar mabuxi ne. Wato ke nan, wuri ne inda mawaqi yake rufe jawabin waqarsa ta hanyar yin godiya ga Allah maxaukakin sarki da ya ba shi ikon kamala waqarsa lafiya. Haka kuma, a wasu mawaqan sukan qara da salati ga Annabin rahama domin su qara nuna godiyarsu a kan sun kamala waqa lafiya.

A ra'ayoyin wasu masana kamar Zulyadaini da Abba (2000: 110) da Sarvi (2007:50) sun yarda cewa, marufi a waqa shi ne wurin da mawaqi yake yin bayanin qarshe da yake rufe waqarsa da shi. Don haka ana iya fahimtar yadda zaren tunanin mawaqi ya qare daidai yadda yake buqata, ko kuma tsinkewa ya yi kafin ya zo qarshe. Saboda haka, marufin waqa yana zuwa ne bayan marubucin waqa ya kammala isar da saqonsa na gaba xaya a waqa.

Ga misalin maruufi a waqar Bayanin Lokaci, inda mawaqin ya kammala waqarsa a baiti na 35 ta hanyar yin godiya ga Allah maxaukakin sarki tare da salati ga Annabin rahama. Dubi abin da ya ce:

Da ikon Allah Rabbana,
Salatin manzo, rasuluna,
Nake qarewar baituna,
Waqar faxakarwa zamuna,
Allah ka cika mana lokaci.
(Mustapha Shuaibu: Waqar *Bayanin Lokaci*).

3.3.3 Xango/Saxara

Xango fitacciyar siga ce a rubutacciyar waqa. Xango shi ne layi ko layukan da ake samu a cikin baitin waqa. Wato dai xango/xangwaye su ne suke haxuwa su tayar da cikakken baitin waqa. Saboda haka, ana amfani da xango ne a tsarin rubutattun waqoqi, kuma a qa'idar zuba shi a baiti, dole ne kowane baiti da ke cikin waqa ya xauki adadin xangwaye iri xaya don kada su sava wa juna. Idan suka sava wa juna, wato suka zarce ko gaza wa adadin yadda aka zuba a kowane baiti, an sami karyewar ma'aunin baituka. Ga misalin yadda za a qara fahimtar abin da xango yake nufi a waqar *Qalubale* ta Aqilu Aliyu kamar haka:

Ina magana kan ilmu ne,
A nan qunshinsa na walwale.
(Aqilu Aliyu: Waqar *Qalubale*).

Wannan shi ne baiti na tara (9) a waqar da aka kawo misalin ta a sama, za a ga cewa akwai layuka guda biyu (2) waxanda suka haxu suka tayar da baitin. To, kowane layi guda shi ake kira xango, shi ya sa a fagen

nazari ake kiran waƙar *Qalubale*, ‘yar tagwai’ domin tana da xango bibiyu a kowane baiti.

Saxara kuwa ana amfani da ita ne a nazarin waƙar baka. Ita ma saxara tana nufin yawan layi ko layuka da ake samu a waƙar baka, waxanda suke haxuwa su tayar da xan waƙa (wanda yake daidai da baiti a tsarin rubutacciyar waƙa). Saboda haka Gusau (2003:32) ya nuna, a wajen shirya saxaru a xan waƙa ba ruwan makaxin baka da qayyade yawansu, kuma ba su xaukar yanayi bai xaya a tsarin xiyan waƙar baka, kamar yadda ake samu a rubutatta.

Ga misalin saxara a waƙar baka, inda za a ga yadda mawaƙin ya zuba saxaru da yawa a xan waƙarsa ba tare da yin la’akari da yawa ko qarancinsu ba. Ke nan za a lura da cewa, a misalin xan waƙar mai zuwa babu qaidi a kan yawan saxarun da aka gina xan waƙar, savanin yawan xango da ke da qa’ida a rubutacciyar waƙa. Dubi abin da mawaƙin ya ce:

Jagora: A sanda nake qoqari,
: In zan shiga yin gambara,
‘Y/Amshi: Eh!,

Jagora: Sai da na tattaro dukkan dangina,
: Nan ga dangin uwa,
: Da kakanni zaune,
: Can ga dangin uba,
: Da kakanni zaune,
: Na ce, “to dangina”,
: Ku taru ku yafe min,
‘Y/Amshi: Eh!,

Jagora: To, ma’ana dai,
: Yau zan xau ganga,
: Zan xau gadona,
: Zan shiga yin gambara,
: Sai wani tsoho ciki,
: Ya ce, “Subahanallah”,
: Ke yarinyar nan,
: Kar fa ki raina mu,
‘Y/Amshi: Tab!,
: Ba ya duba abin da ke gaban ki
Jagora: Kina ‘ya mace,
: Ki ce za ki gambara,
: To, ba mu lamunta ba,
: Sai yai qas da kai,
: Kamar tsohon jaki,

: Yai qohoho da shi,
 : Kamar zai hau bori,
 : Ga wasu ‘yan kunnuwa,
 : Kamar an liqa mai,
 : Jikin shi ya wani yamutse,
 : Kamar tsohon bargo,
 ‘Y/Amshi: Sannan ga shi silili,
 : Kamar zai karye.
 (Ado Gwanja: Waqar ‘*Yar gado*).

A duncule za a lura cewa, xango ana amfani da shi ne a tsarin rubutacciyar waqa, saxara kuma a waqar baka kawai. Sai dai kuma xango yana da qa’idar yadda ake zuba shi, (qayyade yawansa), ita kuwa saxara ba ta da qa’ida ta fuskar qayyade yawan abin da makaxi zai yi amfani da shi a xan waqa. Misali, idan aka fara zuba xango xaya ko bibiyu ko uku ko huxu ko biyar a waqa, to ya zama wajibi a qarasa dukkanin baitocin da ke cikin waqar a bis wannan tsarin. Ita kuwa saxara a tsarin waqar, ba ta tsayayyiyar qa’ida inda makaxi zai zuba saxara daidai gwargwadon hikimarsa, ba tare da ya yi la’akari da yawa ko qaranci ko kuma daidaito a tsakaninsu ba.

Auna fahimta na 1

1.	Mawaqi yana da wata qa’ida wajen zuba yawan sadaru a waqar baka?
2.	A ina ake samun mabuxi a tsarin waqoqin Hausa?
3.	Faxi amfanin marufi a rubutacciyar waqa?

3.4 Yanayin Zubi a Wasu Waqoqin Baka da Rubutattu II

A wannan gava kuma, an kawo bayanai tare da qarin misalai a kan wasu muhimman sigogi da suka ke vanta da waqoqin baka na Hausa da rubutattu. Saboda haka ne aka yi qarin haske a kan waxannan sigogi da suka shafi zubi a misalin kowace siga da aka tattauna, sannan aka kawo misali na baitin waqa/xan waqa domin a qara fahimtar bayanin da aka kawo. Ga bayaninsu kamar haka:

3.4.1 Gangara

Gangara tana xaya daga cikin sigogin da ake samu a rubutattun waqoqi da na baka, inda za a ga mawaqi ya fara faxin magana a xango na baiti/ko saxara a xan waqa, kuma ba zai qarasa maganar ba sai a wani xango/ko saxara ta gaba. Xangambo (2007:36) ya ce, “Gangara ita ce a fara magana a cikin wani xango na baiti, ya zama ba a qarasa ta ba, sai

an shiga cikin wani xangon. Don haka gangara tana qulla xango da wani xango a cikin baiti, ko kuma saxara da wata saxara a cikin xan waqa.

Zulyadaini da Abba (2000:108) sun yarda cewa, gangara a zubi da tsarin waqa tana nufin dangantakar da take wanzuwa tsakanin xango da xan'uwansa a cikin gunduwa (baiti ko xan waqa). A wasu lokuta mawaqi kan faro batu daga wani xango, sannan ya qarasa a xangon da zai zo daga baya.

Ga misalan gangara a rubutacciyar waqa, inda mawaqin qulla xango da wani xangon a cikin baiti xaya inda ya fara furta zance ko magana a xangon farko a baiti na xaya (1), bai qarasa zancensa ba sai a xango na biyu (2) na baitin. Misali:

**Ya Ilahil Arshi ba ni-
Hankali da yawan bayani,
'Yan' uwa suka tambaye ni,
Mui wa waqar tamu sani,
Gyara ba zai kamar kasha ba.
(Aliyu Namangi: Waqar *Imfiraji*).**

Yanzu kuma sai misalin gangara daga waqar baka, inda mawaqin fara magana a saxara ta 3, bai qarasa ta ba sai a saxara ta qarshen xan waqar, wato saxara ta 4 ke nan. Ga abin da mawaqin ya ce:

Ni makaxin maza ne,
Amma kuwa ba du maza ba,
**Ka sani kuma ko a mazan,
Sai mai tsotsan Karin kunama.
(Audu Maqarfi: Waqar *'Yan caca*).**

3.4.2 Savi-Zarce

Ita ma savi-zarvi tana xaya daga cikin sigogin da ake samu a waqoqin baka na Hausa da rubutattu. Ba kamar gangara ba, ita savi-zarce tana qulla baiti da wani baitin ne a tsarin rubutacciyar waqa, ko kuma xan waqa da wani xan waqa a tsarin waqar baka. Wato dai savi-zarce wuri ne da mawaqi zai xauko wani batu ko zance a cikin baiti ko xa, sai ya zama bai qarasa maganar ba sai ya shi ga cikin wani baiti ko xan waqa na gaba.

Xangambo (2007: 36) ya nuna cewa savi-zarce tana qulla baiti da baiti ne a waqa. Zulyadaini da Abba (2000:108-109) sun nuna, savi-zarce wata dabara ce da ake amfani da ita wajen gano zaren tunanin mawaqi. A nan, mawaqi yakan faro batu daga wata gunduwa wanda ma'anarsa ba

za ta cika ba, sai ta jingina da wata gunduwa da take biye da su. A taqaice dai, ma'anar gunduwa ba ta cika sai ta shiga cikin 'yar'uwarda.

Ga misalin savi-zare daga rubutacciyar waqa, inda mawaqin ya faro magana daga baiti na farko bai qarasa ta ba sai a baiti na biyu da ke biye da baiti na xaya. Misali:

Bari firgita domin zuwan gad a nai maka,
Kai dai ka shirya abin da za mu saka baka.

Xan ti (tea) suga (sugar) sannan burodi yana haka,
Da fura in na yi sa'a an daka.

Yanzu kuma, ga wani qarın misalin mai xauke da savi-zarce a waqar baka inda mawaqin ya qulla xan waqa da wani xan waqar. Wato ya faro maganarsa a xan waqa, bai qarasa maganar ba sai a wani xan waqar na gaba. Misali:

Suna kari da takardu,
Faifofi tirmis,
Manya sun taru.

Daga warqa ta fam biyat,
Sai warqa ta fam guda,
Lokacin Amadu ni ban san canji ba.

(Alhaji Musa Xanqwairo Maradun: *Waqar Garnaqaqi Sardauna*).

Auna fahimta na 2

1. Kawo ma'anar savi-zarce a waqoqin Hausa.
2. Me savi-zarce take haxawa a cikin waqa?
3. Waxanne abubuwa ne gangara take qullawa a tsarin waqoqin Hausa?

3.5 Taqaitawa

A wannan darasi, an fito da bayanai da suka danganci ire-iren sigogin da ake samu a waqoqi baka na Hausa da rubutattu. Ta haka ne aka zaqulo wasu misalai daga taskar waqoqin baka da rubutattu ta hanyar buga misali da su. Misali, an ba da misalai da suka danganci abubuwa kamar; mabuxi da marufi da yanayin gangara da savi-zarce da xango/saxara. A qarshe kuma, an yi taqaitaccen tsokaci a kan kowane misali da aka kawo.

3.6 Ma'anar Muhimman Kalmomi

- Saxara: Layi xaya na cikin xan waqa a tsarin waqar baka.
- Xango: Layi xaya na cikin baitin waqa a tsarin rbutacciyar waqa.
- Mabuxi: Kalaman farko da mawaqi ya fara buxe waqarsa da su.
- Marufi: Kalaman qarshe da mawaqi ya rufe waqarsa da su.
- Savi-zarce: Inda mawaqi a fara faxin magana bai qarasa ta ba a cikin baiti ko xan waqasa.
- Gangara: Inda mawaqi a fara faxin magana bai qarasa ta ba a cikin xango ko saxara.

3.7 Manazarta da Wasu Ayyukan Qarin Nazari

Abba, M. & Zulyadaini, B. (2000) *Nazari kan Waqar Baka ta Hausa*. Zaria: Gaskiya Corporation.

Auta, A.L. (2017). *Faxakarwa a Rubutattun Waqoqin Hausa*. Kano: Bayero University press.

CNHN, (2006). *Qamusun Hausa na Jam'iar Bayero*. Zaria: Ahmadu Bello University Press Limited.

Xangambo, A. (2007). *Xaurayar Gadon Fexe Waqa*. Kano: Amana Publishers.

Gusau, S.M. (2003). *Jagoran Nazarin Waqar Baka*. Kano: Benchmark Publishers Limited.

Gusau, S.M. (2008). *Waqoqin Baka a Qasar Hausa: Yanyaye-Yanayensu da Sigoginsu*. Kano: Benchmark Publishers Ltd.

Mainasara, A. (2016). "Nazarin Adon Harshe a Waqoqin Sani Sabulu Kanoma". *Kundin Digiri na Biyu*. Kano: Sashen Koyar da Harsunan Nijeriya, Jami`ar Bayero.

Sarvi, S.A. (2007). *Nazarin Waqen Hausa*. Kano: Samarib Publishers Limited.

Yahya, A.B. (1997). *Jigon Nazarin Waqa*. Kaduna: Fisbas Media Services.

3.8 Amsoshin Tambayoyin Auna Fahimta

Amsoshin Auna Fahimta na 1

1. A wajen shirya saxaru a xan waqa, babu ruwan makaxin baka da qayyade yawansu, kuma ba su xaukar yanayi na bai xaya a tsarin xiyan waqar baka, kamar yadda ake samu a rubutacciyar waqa.
2. Ana samun mabuxin waqa a inda mawaqi yake fara buxe jawabin waqarsa. A nan ne kuma, mawaqi yake yin addu'ar farawa ta hanyar ambaton sunan Allah Maxaukakin Sarki, tare da yin addu'ar nemen taimako daga Allah ya ba shi hikima da basira tare da ikon kammala waqarsa lafiya. Haka kuma, a nan ne mawaqi yakan qara da yin salati ga shugaban halitta Annabi Muhammad, tsira da aminci su qara tabbata a gare shi. Bisa yawanci, an fi samun irin wannan siga a rubutattun waqoqi, ko da yake akan samu jefi-jefi daga cikin mawaqan baka da suke yin haka.
3. Amfanin marufi a waqa shi ne yana nuna wurin da mawaqi yake yin bayanin qarshe da yake rufe waqarsa da shi. Don haka ana iya fahimtar yadda zaren tunanin mawaqi ya qare daidai yadda yake buqata, ko kuma tsinkewa ya yi kafin ya zo qarshe. A taqaice, marufin waqa yana bayyana yadda marubucin waqa ya kammala isar da saqonsa na gaba xaya a cikin waqa.

Amsoshin Auna Fahimta na 2

1. A fagen nazarin waqoqin baka na Hausa da rubutattu, savi-zarce na nufin wuri ne da mawaqi zai xauko wani batu ko zance a cikin baiti ko xa, sai ya zama bai qarasa maganar ba sai ya shi ga cikin wani baiti ko xan waqa na gaba.
2. Savi-zarce tana qulla baiti da wani baitin ne a tsarin rubutacciyar waqa, ko kuma xan waqa da wani xan waqa a tsarin waqar baka.
3. Gangara tana qulla xango da wani xango a cikin baiti, ko kuma saxara da wata saxara a cikin xan waqa.

KASHI NA 4 TSARI A WAQOQIN BAKA DA RUBUTATTU NA HAUSA

Abubuwan da Suke Ciki

- 4.1 Gabatarwa
- 4.2 Manufofin Darasi
- 4.3 Yanayin Tsarin Waqoqin Baka da Rubutattu I
 - 4.3.1 Adadin Xiya/Baitoci
 - 4.3.2 Amsa-Amo
- 4.4 Yanayin Tsarin Waqoqin Baka da Rubutattu II
 - 4.4.1 Shekarar Wallafa
 - 4.4.2 Karin Waqa
- 4.5 Taqaitawa
- 4.6 Ma'anar Muhimman Kalmomi
- 4.7 Manazarta da Wasu Ayyukan Qarin Nazari
- 4.8 Amsoshin Tambayoyin Auna Fahimta

4.1 Gabatarwa

Wannan kashi ya qunshi bayanai dangane da yanayin tsari, wato sahihan hanyoyin da mawaƙi ya bi a wajen quqqulla guntattakin manufofin da ya yi amfani da su a zubin waƙarsa. Ta haka ne aka bibiyi wasu daga cikin waxannan manufofi, musamman masu dangantaka da tsari a waqoqin baka na Hausa da rubutattu. Haka kuma, an yi qoqarin fito da misalai daban-daban daga wasu waqoqin baka da rubutattu tare da nuna wuraren da aka yi amfani da su a baiti da xan waqa daban-daban. Har wa yau, an yi taqaitaccen sharhi a kan misalan da aka ambata.

4.2 Manufofin Darasi

Manufar wannan darasi ita ce, a yi bayani mai gamsarwa a kan wasu yanaye-yanaye da suka jivanci tsari a rumbun waqoqin baka na Hausa da rubutattu, tare da bayyana yadda ake amfani da su a cikin waqa. Saboda haka ne aka zaqulo wasu sigogi guda biyar (5) da suka shafi tsari tare da nuna muhallan abkuwar su a waqoqin baka da rubutattu. An ba da ma'ana da bayanin kowace siga kamar yadda masana suka bayar, tare da tsakuro misali a baiti ko xan waqa. Haka kuma a qarshen wannan darasin, ana sa rai xalibai za su fahimci:

- Fasalin tsari a waqoqin baka na Hausa da rubutattu.

- Wasu sigogin da suka shafi tsari a waqoqin Hausa.
- Sigogin da suka yi tarayya da waxanda ba su yi ba waqoqin Hausa da rubutattu.

4.3 Yanayin Tsarin Waqoqin Baka da Rubutattu I

A wannan gava, an kawo bayanai tare da zavavvun misalai ne a akan tsarin da waqoqin baka na Hausa da rubutattu suke hawa a yayin da aka gudanar da su. Ta haka ne aka zavo wasu muhimman sigogi guda huxu (4) aka yi tsokaci a kansu, inda aka nuna wuraren da waqoqin suka yi tarayya da inda bas u yi tarayya ba. Sannan kuma aka kawo misali na baitin waqa/xan waqa, domin a qara fahimtar bayanana da aka kawo. Ga bayaninsu kamar haka:

4.3.1 Adadin Xiya/Baitoci

Abin da ake nufi da adadin baitoci shi ne, wani wuri inda za a ji mawaqi ya fahi yawan baitocin waqarsa, ko kuma adadin baitocin da waqarsa ta qunsa. Bisa yawanci, wannan siga ta faxar yawan baitocin waqa ta kevanta ne kawai ga rubutattun waqoqi wato ba a samun ta a waqar baka. Mawaqa suna faxar yawan baitocin waqarsu ne a lokacin da waqar ta zo qarshe, kuma sukan faha ne ta hanyoyi mabambanta daidai gwargwadon zurfin hikimar mawaqi. Misali wani mawaqin zai iya faha da Hausa, ko kuma ta hanyar yin aro daga wasu harsuna kafin ya faha.

Yana da matuqar muhimmanci a fahimci cewa, tsarin waqa da ya shafi baitoci abu ne da ya kamata mai nazari ya ba shi kulawa domin ya tabbatar da cikar waqar, wato ba a sami givi a yayin da ake nazarin ta ba. Saboda haka ne masana kamar Xangambo (2007: 20) da Sarvi (2007:81) suka nuna, yana da kyau a kula sosai da yawan baitocin waqar da ake nazari. Domin kuwa wannan kan taimaka wajen tabbatar da cikar waqar da kuma adana tarihin yawan baitocinta. Saboda akan rasa wasu baitoci na waqa sakamakon yawan nazarce-nzarce da ake yi.

Ga misalin baiti a rubutacciyar waqa, inda mawaqin ya fahi adadin baitocin da waqarsa ta qunsa a qarshen waqar. A qarshe, wawaqin ya bayyana adadin baitoci arba'in da uku (43) a waqarsa, kuma sai ya saka hikima ta hanyar kawo su a cikin lissafi ba faha kawai ba. Ga abin da ya ce:

Tamat nana waqa ta tsaya,
 Mai son gyara in ka jiya,
Ka yi ga ashirin biyu na maya, = 20X2 = 40
Kuma ga biyu ga xaya ka iya. 2+1=3

(Garba Gwandu: Waqar *Fassarar Taken Nijeriya*)

Ga wani qarín misalin inda mawaqín ya fahi adadin baitocin waqarsa a hikima, ta hanyar amfani da aron kalmomi daga harshen Larabci. A nan kuma, mawaqín ya fahi yawan baitocin waqarsa su ne sittin da takwasa (68), amma bai fahi su a harshen da ya gina waqar a cikinsa (Hausa) maimakon haka ne ya yi aro daga Larabci. Ga abin da ya ce:

Yau fa waqa ta taqaita,
Kulluha sittuna baitan, = 60
Sai takwas ‘ya’yan cikinta, = 8
 Xan ashin hijira mukai ta,
 Ta ko cika ba da gardama ba.
 (Aliyu Namangi: Waqar *Imfiraji*)

4.3.2 Amsa-Amo

Amsa-amu yana xaya daga cikin sigogin da ake samu a dukkanin tsarin waqoqin baka na Hausa da rubutattu. Kuma yana da matuqar burgewa a yayin da aka yi amfani da shi ta hanyar da ya dace a wajen tsara waqa, inda za a ji kalmomi ko haruffa suna qarewa da sauti iri xaya masu burgewa ba tare an samu canza ba. (Sarvi, 2007:87) yana ganin, “Amsa-amu wani sauti ne da layuka ko baitukan waqa suke qarewa da shi. Yana iya kasancewa ‘wasali’ ko ‘baqi/harafi’ ko gavar kalma, ko kuma Kalmar kanta inda za a iya samun gavar jimla ta zama amsa-amu”.

Shi kuwa Xangambo (2007:34) ya nuna, amsa-amu wanda a nazarin waqoqin Larabci aka sani da ‘qafiya’, shi ne sautin (gavar) qarshe na kowane xango, kuma ya kasu zuwa kashi biyu; wato amsa-amu na ciki da amsa-amu na waje, ko kuma babban amsa-amu da qaramin amsa-amu. Babban amsa-amu shi ne sautin qarshe na gavar kalmar qarshe na xangon qarshe a kowane baiti, kuma ba ya canzawa koyaushe a bisa qa’ida. Shi kuwa qaramin amsa-amu, sautin gavar qarshe na Kalmar qarshe na xango ko xangwayen da suka zo kafin na qarshe. Misali, idan waqa mai qwar biyu ce, shi ne sautin gavar qarshe ta xango na farko, idan mai uku ce, xango na farko da na biyu; idan mai qwar qwar huxu ce, xangwaye uku na farko; idan muhammasa (qwar biyar) ce, xangwaye huxu na farko. Wanna nau’in amsa-amu yana iya canzawa daga baiti zuwa wani baiti, amma kuma wani lokaci, a kowane baiti zai iya zama bai xaya.

Ana yi amfani da amsa-amu a waqoqin baka na Hausa musaman na zamani waxanda ake rubuta su kafin a rera su a sitidiyo. Yawanci mawaqan baka na zamani sukan rubuta waqoqinsu a takarda, kuma a bisa tsarin amsa-amu domin su tabbatar tare sun samu kari mai dahi a

waqoqin nasu. Ga misalin qaramin amsa-amo da babban amsa amo a baitin waqar da aka kawo a qasa, inda za a ga gavar (**bo**) ya zo a matsayin qaramin amsa-amo, sai kuma gavar (**ya**) ta zo a matsayin babban amsa-amo.

Kano ta Dabo sha yabo (qaramin amsa-amo)

Duk wanda ke bixar yabo (qaramin amsa-amo)

Akwai shi can zubo-zubo (qaramin amsa-amo)

Ka tabbata fa Miodibo (qaramin amsa-amo)

Domin faxa ta gaskiya (babban amsa-amo)

Auna fahimta na 1

1. A wane mataki ne mawaqi yake faxar adadin baitocin waqarsa?
2. Ya kyautu ga manazarcin waqa ya kula da yawan baitocinta?
3. Ana yin amfani da amsa-amo a waqoqin baka na Hausa na zamani?

4.4 Yanayin Tsarin Waqoqin Baka da Rubutattu II

A wannan mataki, an kawo bayanai tare qari na wass misalai da suka shafi tsarin da waqoqin baka na Hausa da rubutattu suke hawa a yayin da aka gina su. Ta haka ne aka zavo wasu sigogi aka yi tsokaci a kansu, inda aka nuna wuraren da waqoqin suka yi tarayya da inda ba su yi tarayya ba. Haka kuma, an kawo misali na baitin waqa/xan waqa, domin a qara fahimtar bayanana da aka kawo. Ga bayaninsu kamar haka:

4.4.1 Shekarar Wallafa

Shekarar wallafa wuri ne inda mawaqi yake bayyana shekarar da ya rubuta waqarsa, wato hijirarta ken an, domin a jama'a su sani. Xangambo (2007:11) ya nuna, mawaqa sukan samar da irin wannan siga ne ta hanyar abin da ake kira 'ramzi' (kalmar Larabci ce da mawallafa suke ba kalma daraja ta hanyar wasu haruffa). Saboda haka sanin lokacin da aka yi waqa ko ma wata wallafa, zai yi matuqar amfani ga mai nazari don zai danganta nazarin nasa dag a lokacin da aka yi waqar da kuma lokacin das hi yake nazarin.

Irin wannan siga tta fuskar tsari an fi samun ta ne a rubutattun waqoqi. Ga misalin yadda mawallafa sukan fid da ko lissafa shekarar da suka wallafa waqa, ta hanyar ba da daraja ga wasu haruffa, kamar yadda Xangambo (2007:13-14) ya nuna.

(Shasdamu)

Sh	1000
s	300
d	4
m	40
<u>1344 = 1544</u>	

4.4.2 Karin Waqa

Ana amfani da karin muryar waqa a dukkanin waqoqin baka na Hausa da rubutattu. Karin waqa ya samo asali ne daga Larabci, wato abin da ake kira da suna ‘aruli’, da Turanci kuma ‘prosody’. Wannan wata fasaha ce da aka qirqiro tun can asali don a riqa auna rubutattun waqoqin Larabci. An ce a wajejen 1967/70 ne marigayi Farfesa Kabir Galadanci ya yi wani muhimmin aiki a digirisa na uku (Ph.D) a Jami’ar London, inda ya samu yin aiki a kan yiwuwar xora awon waqoqin Hausa a kan awo na Larabci, kuma ya ci nasarar gano cewa daga cikin baharori (kari) 16 da ake auna waqoqin Larabci da su, akwai ma’aunai 13 da za a iya auna waqoqin Hausa da su (Xangambo, 2007:20-21).

A fagen nazarin waqar baka kuwa, masana kamar Gusau (2003: 48-50) ya nuna, karin murya a waqa yanayi ne inda ake fahimtar hawa da saukar murya da faxuwar ta ta hanyar kula da tsayi ko gajartar saxaru a xiyan waqa. Kuma furta qwayoyin sauti na da matuqar tasiri a waqoqin baka, inda za a ga mawaqan sun fi jan gava mai nauyi ko mai sauqi. Misali, a wajen fitar da karin waqar baka da ya shafi amsa-amo, wato madirar sauti na qarshe a saxarun xan waqa, akan yi amfani da alamomi guda uku (3) a wajen fitar da karin. Misali:

- (S) = Alama mai nuna ‘kari’ mai sauka qasa
 (H) = Alama mai nuna ‘kari’ mai hawa qasa
 (F) = Alama mai nuna ‘kari’ mai faxuwa

Ga misalin kari a waqar baka da ya shafi amsa-amo, inda aka nuna yanayin sauka da hawa (SH) na murya a waqar *Sarkin Gobir Amadu* ta Ibrahim Narambaxa kamar haka:

Sarkin Gobir martaba *garai*(SH)
 Ya wuce wargi ya fi farg**baa** (SH)
 Ya hana wasu maza sakin *jikii* (SH)

Bugu da qari kuma, Ga misalin kari a waqar baka da ya shafi amsa-amo, inda aka nuna yanayin hawa (H) na murya a waqar *Noma* ta Shehu Ajilo kamar haka:

Kai na faxes maku noma za mu *yii* (H)

Wanda ba ya noma duniyaa (H)
Don ko riqon aure zai mai wuyaa (H)

Ga misalin kari waqa a rubutacciyar waqar *Bayanin Lokaci* ta Mustafa Shu'aibu, inda aka xora karin waqar a bisa kari mai suna 'Muqталib' wanda ya qunshi da qafa ta tara da shida (9+6) ne a riqa maimaita su a yayin fito da karin waqar. Ga shi kamar haka;

Ni/ ne/ fa/ nake/ yin/ yekuwa

Maf'uulaatun+Mustaf'ilun/Ayyeediide(e) +Ayyaarayee
(- - - -/ - - v -).

Auna fahimta na 2

1. Daga ina karin waqar Hausa ya samo asali?
2. Kawo alamomin da ake amfani da su wajen fitar da kari a waqa.
3. Bayyana hikimar da mawaqa suke bi wajen fitar da shekarar wallafa a rubutacciyar waqar Hausa.

4.5 Taqaitawa

A wannan darasi, an yi bayanai da suka shafi ire-iren sigogin tsari da ake samu a waqoqi baka na Hausa da rubutattu. Ta haka ne aka lalubo wasu misalai daga taskar waqoqin baka da rubutattu ta hanyar buga misali da su. Misali, an kawo ma'anar abubuwa da dama kamar; adadin baitoci a waqa da amsa-amo da yadda mawaqa suke fitar da shekarar wallafa da karin waqa. A qarshe kuma, an yi taqaitaccen tsokaci a kan kowane misali da aka kawo.

4.6 Ma'anar Muhimman Kalmomi

- Tsari: Daidaituwar wasu abubuwa tare da shirya su yadda ya dace.
- Sigogi: Yanayin yadda wani abu yake.
- Hikima: Yin wani abu mai qayatarwa da zai burge mutum.
- Sauti: Murya ko kuma qarar wani abu.
- Amsa-amo: Sautin da ke zuwa a qarshen layukan waqa masu kama iri xaya da juna.

4.7 Manazarta da Wasu Ayyukan Qarin Nazari

Abba, M. & Zulyadaini, B. (2000) *Nazari kan Waqar Baka ta Hausa*. Zaria: Gaskiya Corporation.

Ammani, M. da Lawal, N. (2017). “Sharhin Waqar Bayanin Lokaci ta Mustapha Shu’aibu”. A Cikin *Algaita Journal of Current Research in Hausa Studies* Vol. 1, No. 10. Kano: Sashen Koyar da Harsunan Nijeriya, Jami’ar Bayero.

Auta, A.L. (2017). *Faxakarwa a Rubutattun Waqoqin Hausa*. Kano: Bayero University press.

CNHN, (2006). *Qamusun Hausa na Jam’iar Bayero*. Zaria: Ahmadu Bello University Press Limited.

Xangambo, A. (2007). *Xaurayar Gadon Fexe Waqa*. Kano: Amana Publishers.

Gusau, S.M. (2003). *Jagoran Nazarin Waqar Baka*. Kano: Benchmark Publishers Limited.

Sarvi, S.A. (2007). *Nazarin Waqen Hausa*. Kano: Samarib Publishers Limited.

Yahya, A.B. (1997). *Jigon Nazarin Waqa*. Kaduna: Fisbas Media Services.

4.8 Amsoshin Tambayoyin Auna Fahimta

Amsoshin Auna Fahimta na 1

1. Mawaqa suna faxar adadi ko yawan baitocin waqarsu ne a lokacin da waqar ta zo qarshe, kuma sukan faza ne ta hanyoyi mabambanta daidai gwargwadon zurfin hikimar mawaqi. Misali wani mawaqin zai iya faza da Hausa, ko kuma ta hanyar yin aro daga wasu harsuna kafin ya faza.
2. Qwarai kuwa. Yana da kyau manazarci ya kula sosai da yawan baitocin waqar da yake nazari. Domin kuwa, yin hakan yakan taimaka wajen tabbatar da cikas waqar da kuma adana tarihin yawan baitocinta. Saboda akan rasa wasu baitoci na waqa sakamakon yawan nazarce-nzarce da ake yi.

3. Ana yi amfani da amsa-amo a waqoqin baka na Hausa, musaman na zamani waxanda ake rubuta su kafin a rera su a sitidiyo. Yawanci mawaqan baka na zamani sukan rubuta waqoqinsu a takarda, kuma a bisa tsarin amsa-amo domin su tabbatar tare sun samu kari mai daxi a waqoqin nasu.

Amsoshin Auna Fahimta na 2

1. Karin waqa da ake amfani da shi a waqoqin Hausa ya samo asali ne daga Larabci, wato abin da ake kira da suna ‘aruli’, da Turanci kuma ‘prosody’. Wannan wata fasaha ce da aka qirqiro tun can asali don a riqa auna rubutattun waqoqin Larabci.
2. A wajen fitar da karin waqar baka da ya shafi amsa-amo, wato madirar sauti na qarshe a saxarun xan waqa, akan yi amfani da alamomi guda uku (3) a wajen fitar da karin. Misali:

- (S) = Alama mai nuna ‘kari’ mai sauka qasa
 (H) = Alama mai nuna ‘kari’ mai hawa qasa
 (F) = Alama mai nuna ‘kari’ mai faxuwa

3. Mawaqa sukan yi amfani da hikima wajen fitar da shekarar wallafarsu ta hanyar abin da ake kira ‘Ramzi’ (kalmar Larabci ce da mawallafa suke ba kalma daraja ta hanyar wasu haruffa). Saboda haka sanin lokacin da aka yi waqa ko ma wata wallafa, zai yi matuqar amfani ga mai nazari don zai danganta nazarin nasa dag a lokacin da aka yi waqar da kuma lokacin das hi yake nazarin.

RUKUNI NA 4 SALO DA SARRAFA HARSHE A WAQOQIN BAKA NA HAUSA DA RUBUTATTU

- Kashi Na 1 Salo a Waqoqin Baka na Hausa da Rubutattu
 Kashi Na 2 Sarrafa Harshe a Waqoqin Baka da Rubutattu
 Kashi Na 3 Adon Harshe a Waqoqin Baka na Hausa da Rubutattu

KASHI NA 1 SALO A WAQOQIN BAKA NA HAUSA DA RUBUTATTU

Abubuwan Da Suke Ciki

- 1.1 Gabatarwa
- 1.2 Manufofin Darasi
- 1.3 Yanayin Salo
 - 1.3.1 Ma'anar Salo
 - 1.3.2 Salo a Matakin Nazari
- 1.4 Ire-Iren Salo
 - 1.4.1 Miqaqqen Salo
 - 1.4.2 Salo mai Armashi da Karsashi
 - 1.4.3 Raggon Salo
 - 1.4.4 Tshohon Salo/Sabon Salo
 - 1.4.5 Salo mai Sarqaciya/Mai Tsauri
- 1.5 Taqaitawa
- 1.6 Ma'anar Muhimman Kalmomi
- 1.7 Manazarta da Wasu Ayyukan Qarin Nazari
- 1.8 Amsoshin Tambayoyin Auna Fahimta

1.1 Gabatarwa

Wannan kashi ya qunshi bayanai dangane da yanayin salo a waqoqin baka na Hausa da rubutattu, wato nau'o'in dabaru da hikimomi da mawaqa sukan bi a wajen isar da saqonnin waqoqinsu. Ta haka ne aka fito da ra'ayoyin wasu masana a kan ma'anar salo, tare da yadda suke kallon salon a matakin nazari. Har wa yau kuma, an lalubo wasu daga cikin waxannan salailai iri daban-daban da suke qara wa waqoqin baka na Hausa da rubutattu armashi a wajen mai karatu ko sauraro, sannan aka yi tsokaci a kan kowane nau'i da aka ambata.

1.2 Manufofin Darasi

Manufar wannan darasi ita ce, a yi bayani a kan salo da wasu nau'o'insa da ake samu a waqoqin baka na Hausa da rubutattu, tare da bayyana amfaninsu a cikin waqa. Saboda haka ne aka fito da wasu ire-iren salo guda biyar (5) da suka danganci waqoqin baka na Hausa da rubutattu. A qarshen wannan darasin, ana sa rai xalibai za su fahimci:

- Ma'anar salo a fagen waqoqin baka na Hausa da rubutattu.
- Yanayin salo a matakin nazari.
- Ire-iren salo.

1.3 Yanayin Salo

A wannan mataki, an yi bayanai a kan yadda masana suka yi qwarya-qwaryar kai-komo dangane da ma'anar salo. Ta haka ne aka kawo misalan wasu ra'ayoyin da suka bayar daidai gwargwadon fahimtarsu. Ga misalansu kamar haka:

1.3.1 Ma'anar Salo

Salo, wani vangare ne mai matuqar muhimmanci da yake kwarzanta waqa, kuma yakan samar da bambanci a tsakanin mawaqi da mawaqi, ko kuma wasu sassa na waqa xaya. Masana kamar Yahya (2001:2) ya bayyana cewa, salo dabara ce ko hanya mai yin kwalliya ga abu, domin abin ya kwarzanta ko ya bayyana Salo shi ke sanya waqa ta yi armashi da burgewa, har ma wani masanin yakan ce "Salo Asirin Waqa".

Salo shi ne yadda mawaqi ya zana tunaninsa a takarda. Za a dube shi a gani yana da manufa, kuma bayaninsa yana da qarfi ko rarrauna ne, ana kuma fahimtarsa cikin sauqi ko kuma sai an yi lalube sannan a gane manufarsa? Haka kuma, za a dubi qwarewarsa da gwanintarsa wajen sarrafa harshen da ya yi amfani da shi (Gusau, 2003:53).

Salo wani yanayi ne da ya qunshi zavi cikin rubutu ko furuci. Wannan yana nufin yin amfani da wata kalma, lafazi, yanayi, hanya ko tunani a maimakon wani (Xangambo, 2007:38).

1.3.2 Salo a Matakin Nazari

Ta fuskar nazari kuwa, masana da sauran manazarta adabin Hausa, musamman a fagen waqoqin baka na Hausa da rubutattu suna amfani da salon iri-iri a wajen isar da saqonnin da waqoqinsu suka qunsa. Ta haka

ne suke fitar da ximbin hikimomi daban-daban a cikin waqoqinsu, daidai gwargwadon saƙon da suke buqatar su isar. Saboda haka ne masana kamar Xangambo (2007:41-42) ya bayyana cewa, dangane da nau'o'i da tasiri akwai salo iri-iri har kimanin guda biyar (5) dangane da irin tasirin da za su iya haifarwa a zuciyyar mai karatu ko sauraro. Haka kuma, za a iya amfani amfani da dukkanin salailan a fagen nazarin waqoqin baka na Hausa da rubutattu baki xaya.

Auna fahimta na 1

1. Kawo ma'anar salo.
2. Ta wace hanya manazarci zai fahimci tsarin salon da mawaƙi ya yi amfani da shi a waƙarsa?
3. Ya kamata masana da manazarta su yi amfani da salo nau'i xaya wajen yi wa waƙa tarke?

1.4 Ire-Iren Salo

Masana da dama sun yi tsokaci mai zurfi a kan ire-iren salo da ake samu a cikin waqoqin baka na Hausa da rubutattu. Akwai salo iri-iri har kimanin guda biyar (5) dangane da irin tasirin da za su iya haifarwa a zuciyyar mai karatu ko sauraro. Ga su kamar haka:

1.4.1 Mikakken Salo

Mikakken salo shi ne salon a kai tsaye kuma mai sauqin ganewa. Wannan salo yana iya zama kamili, mai iya isar da saƙo ba tare da 'ado' ko 'qaqale' ba.

1.4.2 Salo mai Armashi da Karsashi

Salo mai armashi da karsashi shi ne salon da ya gamsar ta hanyar karsashi da qaqale da burgewa da sauran dabaru.

1.4.3 Raggon Salo

Ba kamar sauran nau'o'in salailai ba, shi raggon salo shi ne salo mai kashe jiki, kuma marar gamsarwa a lokacin da mutum yake karatu ko kuma sauraren waƙa.

1.4.4 Tshohon Salo/Sabon Salo

Tshohon salo/sabon salo nau'in salo yana tafiya ne ta hanyar amfani da tsorafin hanyoyi ko sababbin hanyoyi domin isar da saqo. Haka kuma yana iya zama mai gamsarwa ko akasin haka.

1.4.5 Salo mai Sarqaqiya/Mai Tsauri

Salo mai sarqaqiya/mai tsauri: Shi ne salo mai wahalar ganewa, saboda tsaurin saqar manufofi ko kuma tsauraran kalmomin da aka yi amfani da su.

Auna fahimta na 2

1. Me ya sa wasu mawaqa suke amfani da miqaqqen salo a waqoqinsu?
2. Wane nau'in salo ne ba ya gamsar da mai karatu ko sauraro?
3. Wane irin tasiri salo yake da shi a cikin waqa?

1.5 Taqaitawa

A wannan darasi, an kawo bayanai da suka shafi salo da yanayen yanayen sarrafa harshe a waqoqin baka na Hausa da rubutattu. Ta haka ne aka zaqulo wasu misalai daga rumbun waqoqin baka da rubutattu ta hanyar kafa misali da su. Har wa yau kuma, an kawo ma'anar abubuwa da dama kamar; ma'anar salo da ire-irensa, a qarshe kuma an yi taqaitaccen tsokaci a kan kowane nau'i da aka kawo.

1.6 Ma'anar Muhimman Kalmomi

- Salo: Hanyar da aka bi wajen isar da saqo.
- Saqo: Manufa ko abin da aka gina waqa a kansa.
- Tarke: Yin nazari
- Armashi: Abin da aka yi ya qayatar da mutum.
- Sarqaqiya: Abin da ya harxe a wuri guda aka rasa gane kansa.
- Karsashi: Saka wa mutum nishaxi da farin ciki.
- Dabaru: Hikimomin da ake amfani da su yayin aiwatar da wani abu.

1.7 Manazarta da Wasu Ayyukan Qarin Nazari

- Ahmed, L. (1983). "Hausa Complex Sentences: Revisited". B.A. Dissertation. Kano: Department of Nigerian Languages, Bayero University.
- CNHN (2006). *Qamusun Hausa*. Zaria: Ahmadu Bello University Press Limited.
- Xangambo, A. (2008). *Rabe-raben Adabin Hausa (Sabon Tsari)*. Kano: Triumph Publishing Company.
- Galadanci, M.K.M. (1976). *An Introduction to Hausa Grammar*. Zaria: NNPC Press Ltd.
- Gusau, S.M. (2003). *Jagoran Nazarin Waqar Baka*. Kano: Benchmark Publishers Limited.
- Kargi, S. (2011). "Phonological Variations in Kargi Sub-Dialect of Zazzaganci" in *Harshe the Journal of Nigerian Languages*. Zaria: Ahmadu Bello University Press Limited.
- Muhammad, I.A. (2013). "Alamomin Nazari a Qirar Kalma: Taqaitaccen Sharhi". A Cikin *Studies in Hausa Language, Literature and Culture*. Kano: Centre for the Study of Nigerian Languages,. Bayero University.
- Sarvi, S.A. (2007). *Nazarin Waqen Hausa*. Kano: Samarib Publishers Limited.
- Wurma, A.G. (2006). *Daidaitacciyar Hausa da Qa'idodjin Rubutunta*. Kaduna: Olutunde Rasheed Printing Works.
- Yahya, A.B. (1997). *Jigon Nazarin Waqa*. Kaduna: Fisbas Media Services.
- Zulyadaini, B. da Abdulsalam, A. (2013). "Dialect Mixture in Mudi Spikin's Poems". In *Hausa Language Literature and Culture (The first International Conference)* Zaria: Ahmadu Bello University Press.
- Zulyadaini, B. (2014). "Is Sokoto a Poetic Dialect in Hausa Poetry" in *Garkuwan Adabin Hausa: A Festschrift in Tribute to Abdulqadir Xangambo*. Zaria: Ahmadu Bello University Press.

1.8 Amsoshin Tambayoyin Auna Fahimta

Amsoshin Auna Fahimta na 1

1. Salo yana nufi wata dabara ko hanya mai yin kwalliya ga abu, domin abin ya kwarzanta ko ya bayyana Salo shi ke sanya waƙa ta yi armashi da burgewa, har ma wani masanin yakan ce “Salo Asirin Waƙa”.
2. Za a dubi yadda ya tsara salonsa a gani yana da manufa, kuma bayaninsa yana da qarfi ko rarrauna ne, kuma ana fahimtarsa cikin sauqi ko kuwa sai an yi lalube sannan a gane manufarsa? Haka kuma, za a dubi qwarewarsa da gwanintarsa wajen sarrafa harshen da ya yi amfani da shi.
3. A fagen nazari, masana da sauran manazarta adabin Hausa, musamman a fagen waƙoƙin baka na Hausa da rubutattu, suna amfani da salon iri-iri a wajen isar da saƙonnin da waƙoƙinsu suka qunsa.

Amsoshin Auna Fahimta na 2

1. Saboda salo ne na kai tsaye kuma mai sauƙin ganewa. Haka kuma, wannan nau'in salo yana iya zama kamili, mai iya isar da saƙo ba tare da ‘ado’ ko ‘qaqale’ ba.
2. Raggon salo shi ne nau'in salo mai kashe jiki, kuma marar gamsarwa a lokacin da mutum yake karatu ko kuma sauraren waƙa.
3. Salo yana da tasiri sosai, musamman a fagen waƙoƙin baka na Hausa da rubutattu, domin kuwa suna amfani da salon iri-iri a wajen isar da saƙonnin da waƙoƙinsu suka qunsa. Ta haka ne suke fitar da ximbin hikimomi daban-daban a cikin waƙoƙinsu, daidai gwargwadon saƙon da suke buqatar su isar.

KASHI NA 2 SARRAFA HARSHE A WAQOQIN BAKA DA RUBUTATTU

Abubuwan da Suke Ciki

- 2.1 Gabatarwa
- 2.2 Manufofin Darasi
- 2.3 Yanayin Sarrafa Harshe I
 - 2.3.1 Maganganun Azanci
 - 2.3.2 Siffar Kalmomi
 - 2.3.3 Baqin Kalmomi
- 2.4 Yanayin Sarrafa Harshe II
 - 2.4.1 Tsarin Jumla
 - 2.4.2 Karin Harshe
- 2.5 Taqaitawa
- 2.6 Ma'anar Muhimman Kalmomi
- 2.7 Manazarta da Wasu Ayyukan Qarin Nazari
- 2.8 Amsoshin Tambayoyin Auna Fahimta

2.1 Gabatarwa

Wannan kashi ya qunshi bayanai dangane da yanayin sarrafa harshe a waqoqin baka na Hausa da rubutattu, wato nau'o'in dabaru da hikimomi da mawaqa sukan bi a wajen amfani da harshensu a waqoqinsu. Ta haka ne aka kawo ma'anar sarrafa harshe a mahangar masana daban-daban, tare da zaqulo wasu daga cikin waxannan hanyoyi da suka shafi sarrafa harshe iri daban-daban da suke qara wa waqoqin baka na Hausa da rubutattu armashi a wajen mai karatu ko sauraro. Haka kuma, an fito da misalai mabambanta daga wasu waqoqin baka da rubutattu, domin a kafa hujja a kan bayanai da misalan da aka bayar, sannan kuma aka yi taqaitaccen sharhi.

2.2 Manufofin Darasi

Manufar wannan darasi ita ce, a yi bayani a kan salo da wasu yanaye-yanayen sarrafa da ake samu a waqoqin baka na Hausa da rubutattu, tare da bayyana amfaninsu a cikin waqa. Saboda haka ne aka fito da wasu yanaye-yanaye guda biyar (5) da suka shafi sarrafa harshen tare da nuna muhallan abkuwar su a wasu waqoqin baka da rubutattu. A qarshen wannan darasin, ana sa rai xalibai za su fahimci:

- Ma'anar sarrafa harshe a fagen waqoqin baka na Hausa da rubutattu.

- Yanaye-yanayen sarrafa harshe a waqoqin Hausa
- Amfanin maganganun azanci a wajen gina waqa

2.3 Yanayin Sarrafa Harshe I

Sarrafa harshe yana nufin gwaninta da zalaqa da nuna ficen makaxi a wajen sarqa zaren tunaninsa. Saboda haka, aiwatar da harshe wata dabara ce ta mawaqi inda yake qulla xiyan waqoqinsa, sannan ya aiwatar da su a cikin hikima ta hanyar amfani da abubuwa daban-daban waxanda suka shafi nahawu domin ya burge masu sauraro a cikin azanci, kuma su saka masu karsashi a zukata. Ga misalai na wasu abubuwa da sarrafa harshe ya qunsa a cikin waqoqin baka da rubutattu kamar haka:

2.3.1 Maganganun Azanci

Xangambo (2008: 69) yana ganin, maganganun azanci wasu maganganun hikima ne guntaye, da akan samu, masu kama da karin magana. Abin da ya bambanta su da karin magana, shi ne, ba su da vari biyu. Zance ne a duncule wanda yake cike da hikima. Wasu sukan kira shi da salon magana, ko maganganun hikima da sauransu.

Ammani (2016:18) ya bayyana cewa, wasu nau'o'in maganganu ne da suka danganci dabara da aka yi amfani da ita wajen sarrafa magana, ko aka ayyana wata kalma ta hanyoyi masu burgewa da kuma isar da saqo ga al'umma.

Don haka, mawakan baka da masu rubutawa sukan xauki karin magana ko habaici ko zambo ko saye ko waskiya ko kirari ko shaguve da sauran makamantansu su tsarma a matanonin waqoqinsu. Idan aka xauki karin magana matsayin misali, za a ga cewa wata 'yar qaramar magana ce mai qunshu da hikima a cikinta, kuma idan aka warware ma'anarta tana da faxi da muhimmanci ta fuskar isar da saqo a cikin hikima da burgewa a zamantakewar al'umma ta yau da kullum.

Satatima (2015:291 da 2016: 39) ya nuna cewa, yin karin magana sababben abu ne a tsakanin al'ummomi na duniya, kuma fage ne wanda yake da alaqa ta kai tsaye rayuwar al'umma. Don haka ne karin maganganu suke bayyana xabi'u da al'adun al'umma, sannan kuma su samar da wani bigire na musamman wanda zai adana ko ririta al'adun al'umma daga wani zango zuwa wani zangon.

Ga misali daga taskar waqoqin baka na Hausa inda mawaqin ya yi amfani da karin maganganun azanci da suka shafi karin magana har

guda uku (3). Waxanda karin maganganu da sun zo ne a saxaru guda uku na farkon xan waqarsa Ga kamar haka:

Jagora: Idan faxa ya fi qarfinka, wasa akan maishe shi,
 : Domin da yin muguwar rawa, ai gara ma qin tashi,
 : Gudun da ba mafita a ciki, kuma kwanciya ta fi shi,
 : Kai dai Sharif yi shirunka,
 : Ko an sani ko ba a sani ba, ana rawa da bazarka.
 ‘Y/Amshi: Likkafani mayafin dole,
 : Jikan Ma’aikin Allah,
 : Shehu Rabi'u Usman Baba,
 : Mun sallama mun bi ka.
 (Nafi’u Yakubu: Waqar *Mayafin Dole*).

Haka kuma ga wani qarin misalin daga rubutacciyar waqa, inda mawaqin ya xauko karin magana ya sakaxa a wajen gina baitin waqarsa. Wato karin maganar nan mai koyar da mutum idan ya ga xan’uwansa ya faxa cikin haxari, sai shi kuma ya yi qoqrin xaucar matakin da zai kauce wa wannan haxarin. Misali:

In ka ga gemun xan’uwanka ya kama wuta da gaganiya,
 Nemo ruwa ka zuba wa naka shave-shave.
 (Bello Gixaxawa: Waqar *Hannunka mai Sanda*).

2.3.2 Siffar Kalmomi

A Qamusun Hausa (2006:395) an ba da ma’anar kalmar siffa cewa, tana nufin bayyana yadda kamannin wani abu yake. Saboda haka, idan aka fasalta yanayin yadda wani abu yake ta hanyar fito da wasu fitattun kamanninsa, to a iya cewa an bayyana siffarsa. Don haka, a waqoqin baka na Hausa da rubutattu ana amfani da hikima ta fuskar sarrafa siffar kalma, inda mawaqa za su riqa jujjuya kalma yadda suke so ta hanyar sauya mata yanayi kamar murguxe siffarta ko kuma shafe siffarta daidai gwargwadon hikimar mawaqi.

Xangambo (2007: 54-55) ya nuna, siffar kalma ya qunshi yadda mawaqa suke da ‘yancin su gutsure ko su qara wani abu a farkon kalma, ko a tsakiyarta ko a qarshenta da sauransu. Shi ma Sarvi (2007:150) ya bayyana cewa, wannan wata hikima ce da mawaqa sukan yi amfani da ita domin yin qari ko ragi a cikin kalma ko jumla, domin daidaita waqoqinsu.

Ga misalin yadda aka yi amfani da siffar kalma a waqar baka, inda mawaqin ya yi amfani da hikima ya jujjuya siffar kalmomi gwargwadon yadda yake buqata. A misali mai zuwa mawaqi ya murguxe siffar

kalma a cikin saxarar farko (1) ta xan waqarsa, inda ya xauki kalmar *ranar* sannan ya canza mata qira ta hanyar murguxe siffarta ta koma *ran*, wato ya cire haruffan /a da r/ sai ya ce *ran* a maimakon *ranar*.

Jagora: *Ran talatin ne ga watan shida,*
 : 2018 mautu tai cida,
 : Ta haxe ran A'i kamar kada,
 : Tun da safe muka fita tare da,
 : Ximbin mutane aka yi zana'ida,
 'Y/Amshi: Istigifari goma da Hailala,
 Jagora: Suratul Ikhlasu da Basmala,
 'Y/Amshi: Fatiha da Salatul fatihi,
 : Mahaifiyarmu Allai mata rahama.
 (Nafi'u Yakubu: Waqar *Ta'aziyyar Mahaifiya*).

2.3.3 Baqin Kalmomi

Baqin kalmomi su ne rukunin kalmomi waxanda aka aro daga wasu harsuna, sannan aka yi amfani da su a cikin harshe wanda ya bambanta da wanda aka yo aron. Makaxan bege na Hausa suna sukan yi amfani da hikimarsu a wajen aiwatar da harshe, domin su qulla xiyan waqoqinsu ta hanyar yin aron baqin kalmomi daga harshen Larabci. Sannan kuma su tsarma baqin kalmomin a zubin xiyan waqoqinsu domin isar da saqo da kuma burge mai sauraro.

Saboda haka ne masana irin su Xangambo (2007: 54-55) da Gusau (2002: 62-65) da Funtua (2014: 2-4) suka yi qarinqin haske dangane da irin wannan dabara ta aron kalmomi daga wasu harsuna da makaxa suke amfani da ita a cikin waqoqinsu cewa, kalmomin za su iya kasancewa tsofaffi ko sababbi, ko na kaifafa ma'ana, ko na zurfafa ma'ana, ko na ciccivawa, ko na nishaxi, ko kuma na kambamawa ne da dai sauran makamantansu.

Ga misalin aron kalmomi daga harshen Larabci, inda mawallafin ya xauko wasu junloli kai tsaye daga Larabci ya sakaxa su a cikin wani baitin waqarsa. Kalmomin da ya saka su ne; Rabbana (Ubangijinmu) da Rasuluna (manzonmu) da Kulluna (dukkanin mu) da Sahabu (sahabbai) da qaulina (zancen). Misali,

Da sunan Allah rabbana,
 Yabon manzonmu Rasuluna,
 Alu sahabu da kulluna,
 Nake buxewar qaulina,
 Na ba da bayanin lokaci.
 (Mustapha Shua'aibu: Waqar *Bayanin Lokaci*).

Yanzu kuma ga wani qarɓin misalin daga waqar baka t, inda mawaqin ya aro kalmomi daga harshe Turanci (ingilishi) sannan ya tsarma su a zubin xan waqarsa. Kalmomin su ne: studio (xakin da ake sarrafa murya) da precious (mai daraja) da kuma obivios (zahiri). Haka kuma, akwai cikakkiyar jumla ta Turanci), wato He is serious (mutum mai nuna kula, ko mayar da hankali a kan wani al'amari).

Jagora: Malam Musty Opera gwarzo a *Studios*,
 : Da jikan Ma'aiki Malam Musa *Precious*,
 : Sai Alhaji Amiru hadimu ma *is obivious*,
 : *He is serious*,
 : Na gode mar a gurin hidima bai gajjiya.

'Y/Amshi: Mahalarta bikin Mauludin Gausi,

Jagora: Katsina,

'Y/Amshi: Katsinawan Dikko suna yi maku ban-gajjiya.

(Nafi'u Yakubu: Waqar *Ban-gajjiya*).

Auna fahimta na 1

1.	Me ake nufi da maganganun azanci?
2.	A ina ne mawaqa suke amfani da hikima wajen jujjuya kalma cikin waqa?
3.	Mawaqa za su iya yin aro daga wasu baqin harsuna?

2.4 Yanayin Sarrafa Harshe II

A wannan mataki kuma, an kawo bayanai da suka shafi qarɓin wasu abubuwa da mawaqan baka na Hausa na rubutattu suke yin amfani da su wajen sarrafa harshe a yayin gina waqoqinsu. Ga bayaninsu kamar haka:

2.4.1 Tsarin Jumla

Ma'anar jumla a Hausa, ita ce magana ce cikakkiya mai xauke da ma'ana da fa'ida kuma wadda aka gina a bisa wasu qa'idodin harshe na musamman. Saboda haka, masana da dama sun yi musayar tunani dangane da ma'anar jumla da tsarin gininta har ma da ire-irenta a Hausa. Ga kaxan daga cikinsu kamar haka:

Galadanci (1976: 1- 4) ya bayyana cewa, jumla a Hausa zance ne wanda aka gina a bisa tsarin da ya qunshi yankin suna da yankin aikatau, kuma kowane yanki yana taka rawa wajen bayyana abin da xaya yankin ya qunsa

Ahmed (1983:1) ya bayar da ma'anar jumla kamar haka, wani jeren kalmomi ne waxanda aka harhaxa su a waje xaya, sannan suka tayar da zance mai ma'ana.

Sani (1999: 78) ya bayyana ma'anar jumla cewa, magana ce a duncule, amma fa cikakkiya, kuma sai ta hau bisa qa'idodin nahawu na musamman.

Saboda haka, a waqoqin baka na Hausa da rubutattu mawaqa suna amfani da jarin jumla daban-daban a wajen gina baiti ko xan waqarsu. Daga cikin ire-iren jumla da ake samu akwai; gajeru ko dogwayen jumla da jumla aikatau da jumla masu sauqi ko tsauri da jumla masu tambaya da jumla mai umurni da jumla masu harshen damo da sauran makamantansu.

Ga misalin da ya shafi jumla mai xauke da tambaya a cikin waqa, inda marubucin waqar ya yi tambaya a xango na biyu na baitin waqar kamar haka:

Wari kike yi cikin jikinki,
 Wa zai kusance ki ko ya ba ki?
 (Rabi'u Bakin Zuwo: Waqar *Sutura ita ce Mutum*)

Bugu da qari kuma ga wani misali jumla mai aikatau a waqa, inda mawaqin ya yi amfani da jumla mai xauke da umurni a wajen gina baitocin waqarsa guda biyu (45-46). Ya umurci mutane kada su cutar da maqwabtansu ta hanyoyi da dama kamar; zubar da shara a qofar gidajensu, ko su dafa abinci su hana maqwantansu. Ga abin da ya ce kamar haka:

Ba zuba shara qofar gidanai,
 Wadda gidanka ke tattarawa.
 Kad da ka soya nama da kaji,
 Ya ji qamshi kurum na bugawa.
 (Usman Jari: Waqar *Haqqin Maqwabci*)

2.4.2 Karin Harshe

Karin harshe yana nufin wani reshe ne na harshe wanda ya kewanta da kalmomin nahiya. Ayyukan masana waxanda suka shafi karin harshe a ma'auni na ilimi kamar su; Wurma (2006) Sani (2009) da Kargi (2011) da Zulyadaini (2013 da 2014) da Muhammad (2013) da Yahaya (2013) sun bayyana tunaninsu dangane da karin harshe da wasu yanayen yanayensa. Wato wasu rukunin kalmomi ke nan waxanda suka kewanta da wasu garuruwa na qasar Hausa, kuma ta haka ne za a ji yanayin furucin harshensu ya bambanta da na sauran al'ummar da ba su fito rukuni xaya ba. Misali:

Sani (2009: 2-3) ya nuna cewa, karin harshe wani nau'i ne daga nau'o'in harshe guda wanda ake amfani da shi musamman a wani sashe na al'umma. Misali, a Hausa akwai karorin harshe da dama kamar Kananci da Sakkwatanci da Katsinanci da Dauranci da Zazzaganci da Bausanci da Haxejanci da sauransu

Saboda haka, akan samu virvishin wasu kalmomi na karin harshen Sakkwatanci ko Kananci ko Katsinanci da sauran makamantansu a cikin waqoqin baka na Hausa da rubutattu. Mafi yawancin lokuta kuma, ta haka ne ake samun sauqin fahimtar daga kowace nahiya da mawallafin waqa ya fito, wato a fahimci yanayin karin harshen da ya yi amfani da shi a wajen gina waqarsa.

Ga misalin yadda aka yi amfani da karin harshen Sakkwatanci, inda mawaqin ya zavo kalmar da mutanen nahiyar Sakkwato suke amfani da ita ya sakaxa a zubin baitin waqarsa. Kalmar ita ce 'bixo' wadda a daidaitacciyar Hausa tana nufin 'nema'. Ga misalin kamar haka:

Mun *bixo* tanyo ga Ubangiji,
Shi kaqai ne zai mana magani.
(Mu'azu Haxeja: Waqar *Ilimi*).

Haka kuma, ga wani qarir misalin a waqar baka ta zamani, inda mawaqin ya yi amfani da Hausar nahiya, wato ya tsarma kalmar Sakkwatanci a zubin xan waqarsa. Kalmar ita ce, 'zaka' wadda a daidaitacciyar Hausa tana nufin 'zuwa'. Ga yadda ya yi amfani da ita acikin xan waqar kamar haka:

Jagora: Caffa da kai wajibi,
: Mai da'awa irin ta Nabi,
: Me himma ta al'ajabi,
: Mun *zaka* mun yi ma ladabi,
: Daga Zawiyar mijin Sayyida Rabi.
'Y/Amshi: Shehu Hamisu Xanfili.
(Dauda Kahutu: Waqar *Xanfili*).

Auna fahimta na 2

1. Bayyana muhimmancin karin harshe a ginin waqa. 2. Faxi ma'anar karin harshe. 3. Kawo sunayen jumloji biyar (5) da ake iya samu a zubin xiyan waqa.

2.5 Taqaitawa

A wannan darasi, an kawo bayanai da suka shafi salo da yanaye-yanayen sarrafa harshe a waqoqin baka na Hausa da rubutattu. Ta haka ne aka zaqulo wasu misalai daga rumbun waqoqin baka da rubutattu ta hanyar kafa misali da su. Har wa yau kuma, an kawo ma'anar abubuwa da dama kamar; ma'anar sarrafa harshe tare da wasu yanaye-yanayensa irin su; maganganun azanci da yanayin siffar kalmomi da baqin kalmomi daga wasu harsuna da tsarin jumla da ire-irenta a waqa da karin harshe a waqa. A qarshe kuma, an yi taqaitaccen sharhi tare da misali a kan kowane yanayi da aka kawo.

2.6 Ma'anar Muhimman Kalmomi

- Nahiya: Wani vangare ko kuma shiyya inda al'umma suke zaune.
- Sarrafa harshe: Nuna gwanintar wajen amfani kalmomi a cikin waqa daidai gwargwadon zalaqar mawaqi.
- Baqin kalmomi: Kalmomin da aka aro daga wasu harsuna kamar Turanci ko Larabci da sauransu.
- Siffar kalma: Yadda ake jujjuya kalma ta hanyar datse ta, ko kuma a yi mata qari a cikin waqa.
- Azanci: Hikimar yin magana.

2.7 Manazarta da Wasu Ayyukan Qarin Nazari

Ahmed, L. (1983). "Hausa Complex Sentences: Revisited". B.A. Dissertation. Kano: Department of Nigerian Languages, Bayero University.

CNHN (2006). *Qamusun Hausa*. Zaria: Anmadu Bello University Press Limited.

Xangambo, A. (2008). *Rabe-raben Adabin Hausa (Sabon Tsari)*. Kano: Triumph Publishing Company.

Galadanci, M.K.M. (1976). *An Introduction to Hausa Grammar*. Zaria: NNPC Press Ltd.

Gusau, S.M. (2003). *Jagoran Nazarin Waqar Baka*. Kano: Benchmark Publishers Limited.

- Kargi, S. (2011). “Phonological Variations in Kargi Sub-Dialect of Zazzaganci” in *Harshe the Journal of Nigerian Languages*. Zaria: Ahmadu Bello University Press Limited.
- Muhammad, I.A. (2013). “Alamomin Nazari a Qirar Kalma: Taqaitaccen Sharhi”. A Cikin *Studies in Hausa Language, Literature and Culture*. Kano: Centre for the Study of Nigerian Languages,. Bayero University.
- Sarvi, S.A. (2007). *Nazarin Waqen Hausa*. Kano: Samarib Publishers Limited.
- Wurma, A.G. (2006). *Daidaitacciyar Hausa da Qa'idodjin Rubutunta*. Kaduna: Olutunde Rasheed Printing Works.
- Yahya, A.B. (1997). *Jigon Nazarin Waqa*. Kaduna: Fisbas Media Services.
- Zulyadaini, B. da Abdulsalam, A. (2013). “Dialect Mixture in Mudi Spikin’s Poems”. In *Hausa Language Literature and Culture (The first International Conference)* Zaria: Ahmadu Bello University Press.
- Zulyadaini, B. (2014). “Is Sokoto a Poetic Dialect in Hausa Poetry” in *Garkuwan Adabin Hausa: A Festschrift in Tribute to Abdulqadir Xangambo*. Zaria: Ahmadu Bello University Press.

2.8 Amsoshin Tambayoyin Auna Fahimta

Amsoshin Auna Fahimta na 1

1. Maganganun hikima wasu nau’o’in maganganu ne da suka danganci dabara da aka yi amfani da ita wajen sarrafa magana, ko aka ayyana wata kalma ta hanyoyi masu burgewa da kuma isar da saqo ga al’umma.
2. A cikin siffar kalma ne mawaqa suke da ‘yancin su gutsure ko su qara wani abu a farkon kalma, ko a tsakiyarta ko a qarshenta da sauransu. Saboda haka a qarqashin wannan dabara ce mawaqa sukan yi amfani da hikimarsu domin su jujjuya siffar kalma ta hanyar yin qari ko ragi a cikin kalma ko jumla, domin daidaita waqoqinsu.
3. Mawaqa za su iya yin aron kalmomi daga wasu baqin kamar Larabci da Turanci da Fulatanci da Tarabanci da sauran makamantansu, sannan su tsarma su kai tsaye a cikin waqoqinsu.

Ire-iren kalmomin da za su iya arowa cikin waqoqinsu za su iya kasancewa tsofaffi ko sababbi, ko na kaifafa ma'ana, ko na zurfafa ma'ana, ko na ciccivawa, ko na nishaxi, ko kuma na kambamawa ne da dai sauran makamantansu.

Amsoshin Auna Fahimta na 2

1. Amfani da karin harshe a wajen gina matanin waqa yana da matuqar muhimmanci. Domin kuwa ta haka ne ake samun sauqin fahimtar daga kowace nahiya da mawallafin waqa ya fito, wato a fahimci yanayin karin harshen da ya yi amfani da shi a wajen gina waqarsa.
2. Karin harshe wani nau'i ne daga nau'o'in harshe guda wanda ake amfani da shi musamman a wani sashe na al'umma. Misali, a Hausa akwai karorin harshe da dama kamar Kananci da Sakkwatanci da Katsinanci da Dauranci da Zazzaganci da Bausanci da Haxejanci da sauransu.
3. Daga cikin ire-iren jumlojin da ake samu a cikin waqoqin baka na Hausa da rubutattu akwai; gajeru ko dogwayen jumloji da jumlojin aikatau da jumloji masu sauqi ko tsauri da jumloji masu tambaya da jumloji mai umurni da jumloji masu harshen damo da sauran makamantansu.

KASHI NA 3 ADON HARSHE A WAQOQIN BAKA NA HAUSA DA RUBUTATTU

Abubuwan da Suke Ciki

- 3.1 Gabatarwa
- 3.2 Manufofin Darasi
- 3.3 Adon Harshe na Jinsintarwa
 - 3.3.1 Mutuntawa
 - 3.3.2 Dabbantarwa
- 3.4 Adon Harshe na Dabarun Jawo Hankali
 - 3.4.1 Kamantawa
 - 3.4.2 Siffantawa
 - 3.4.3 Kambame
- 3.5 Taqaitawa
- 3.6 Ma'anar Muhimman Kalmomi
- 3.7 Manazarta da Wasu Ayyukan Qarin Nazari
- 3.8 Amsoshin Tambayoyin Auna Fahimta

3.1 Gabatarwa

Wannan kashi ya qunshi bayanai da suka shafi adon harshe da yanaye-yanayensa a wasu matanonin waqoqin baka na Hausa da rubutattu, wato ire-iren hanyoyin da mawaqa suke yi wa waqa kwalliya a wajen isar da saqonninsu. Saboda haka ne aka kalato wasu daga cikin waxannan hanyoyi da suka shafi dabarun adonta harshe, da ake yi wa waqoqin baka na Hausa da rubutattu kwalliya da domin qara wa mai karatu ko sauraron waqa karsashi. Haka kuma, an fito da misalai da dama daga wasu waqoqin baka da rubutattu, inda aka yi taqaitaccen sharhi domin a qara fahimtar bayanan.

3.2 Manufofin Darasi

Manufar wannan darasi ita ce, a yi bayani a kan adon harshe da yanaye-yanayensa da suka shafi yadda ake yi wa waqoqin baka na Hausa da rubutattu kwalliya, tare da bayyana alfanunsu a waqa. Ta haka ne aka fito da wasu yanaye-yanaye guda biyar (5) da suka danganci dabarun adonta harshe tare da nuna misalansu su a rumbun waqoqin baka da rubutattu. Haka kuma, an bibiyi ma'ana da bayani a kan kowane nau'in adon harshe a fahimtar masana daban-daban, sannan aka tsakuro misalai daga baiti ko xan waqa. A qarshen wannan darasin, ana sa rai xalibai za su fahimci:

- Ma'anar adon harshe waqoqin baka na Hausa da rubutattu.
- Kamantawa da nau'o'inta
- Jinsintarwa da ire-irenta

3.3 Adon Harshe na Jinsintarwa

A fagen nazarin waqoqin baka da rubutattu, adon harshe yana nufin dabarar da ake yi wa harshen waqa kwalliya, kuma akan zavo wasu kalmomi ne a zayyana waqa da su ta yadda za a burge mai sauraro a kuma jawo hankalinsa.

Shi kuwa nau'in adon harshe da ya shafi jinsintarwa wata dabara ce inda akan yi kwatance ta fuskar jinsi, wato a xauki darajar wani jinsi a ba wani jinsi na daban. Ta haka ne za a iya xaukar daraja ko hali ko yanayi ko aiki na wani jinsi a xora wa wani jinsi. Misali, a xauki halayya ko xabi'ar da jinsin mutum ne kawai ya kevanta da ita, sai a xora wa jinsin dabba ko tsuntsu. Ga bayanin wasu daga ciki kamar haka:

3.3.1 Mutuntawa

Mutuntarwa dabara ce da mawaqa suke amfani da ita a xaukacin waqoqin baka na Hausa da rubutattu. A wannan dabara, mawaqan baka da rubutattu sukan xora wa abin da ba mutum ba wata halayya ko xabi'a ko wata darajar da mutum ya kevanta da ita, ita ce ake kira da salon mutuntarwa.

Masana kamar Sarvi (2007:167-168) ya nuna, dabara ce ta jawo hankali inda mawaqi zai xauki halayya ta mutum ya xora wa dabba ko wani abu. Haka kuma Zulyadaini da Abba (2000: 122) sun bayyana cewa, mutuntarwa dabara ce da mawaqi yake amfani da ita ta hanyar xaukar waxansu halaye ko siffofi ko wasu abubuwa masu kama da haka na bil-adama (mutane), sannan sai a lanqaya su ga wani wanda ba mutum ba. Ga misalin mutuntarwa a rubutacciyar waqa, inda mawaqin ya xauki wasu halaye da suka kevanta da mutane kamar 'yin magana' ya laqaba wa wani tsuntsu, wanda shi ba mutum ba ne ba, wato ya mutunta shi ke nan. Ga abin da ya ce:

Amsar da tsuntsun nan ya ba ni farar xaya,
Ya ce da ni 'yancin Arewa gaba xaya'.
(Na'ibi Sulaiman Wali: Waqar *Maraba da 'Yanci*).

Ga wani qarin misalin daga waqar baka inda mawaqin ya xauki siffar yin magana, wadda aka san mutum ne ya kevanta da ita ya laxaba wa kaza wadda a jinsi na halitta dabba ce ba mutum ba. Dubi abin da ya ce:

Jagora: Allah wadanku ‘ya’yan shaho fa in ji kaji,
: Domin ko duh haram ce a cikin ku har da qunji.
(Dauda Kahutu: Waqar *qwai cikin qaya*).

3.3.2 Dabbantarwa

Ana yin amfani da dabarar dabbantarwa a waqoqin baka na Hausa da rubutattu, inda za a ga yadda mawaqa suke xaukar wasu halaye ko xabi’u da suka kevanta da dabba sannan su xora su a kan wani mutum.

Yahya (2001:84) ya ce, mawaqin kan xauki hali ko yanayi ko daraja ko xabi’a ko aikin da dabba ce aka sani da shi, sai ya xora wannan abu a kan mutum. Shi kuwa Xangambo (2007:46) cewa ya yi, dabbantarwa na nufin a mai da mutum ko wani abu dabba. Haka kuma Zulyadaini da Abba (2000:124) sun bayyana wannan dabara da mayar da mutum ya zuwa dabba, ta hanyar kamanta bil-adama da wasu halaye ko siffofi irin na dabbobi a cikin hikimar zuga ko habaici ko kuma zambo.

Ga misalin dabbantarwa a rubutacciyar waqa, inda mawaqin ya suranta yadda ‘yan wuta (mutanen da suka kangare wa dokokin Allah) za su kasance a ranar lahira, wato za su koma dabbobi masu sigar jakuna idan an saka su a cikin wuta. Ga abin da ya ce kamar haka:

Hargowa sukai ciki nata tamkar jaki.
(Liman Aliyu: Waqar *Tuna Mutuwa da Lahira*).

Haka kuma, ga wani qarin misalin daga taskar waqoqin baka inda mawaqin ya ya mayar da wani mutum dabba. Wato ya xauki halayyar ‘sari’ wadda ta kevanta ne kawai ga maciji, sannan ya xora wa mutumin da yake yi wa vatanci a waqar

Jagora: Eh Tabayyada abi lahabi watabba ma kuna ji,
: Mun ringa yin li’ilafi mu ringa yanka kaji,
: Allahu za ya kauda mana kai baqin maciji,
: Kana duhu kana saran al’umma muna ji.
(Dauda Kahutu: Waqar *Qwai cikin qaya*).

Auna fahimta na 1

1. Faxi ma'anar dabbantarwa.
2. Bayyana yadda mawaqa suke haifar da mutuntawa a waqa.
3. Mene ne adon harshe?

3.4 Adon Harshe na Dabarun Jawo Hankali

Adon harshe na dabarun jawo hankali ya shafi hanyoyin da mawaqan baka da rubutattu suke amfani da su ta hanyar sarrafa kalmomi da maganganu, domin cusa sha'awa da jin daxi ga mai karatu ko sauraren waqoqinsu. Irin waxannan dabaru suna qarfafa wa mutum guiwar saurare ko karatun waqar tun daga farko har zuwa qarshe, ta yadda zai fahimci saqon da waqar take xauke da shi ko take son isarwa. Ga wasu misalai kamar haka:

3.4.1 Kamantawa

Kamantawa ko kamanci ko tamka, salon adonta waqa ne da ake amfani da shi ta hanyar kwatanta wani abu da wani abu. A dabara ta kwatantawa ana amfani da kalmomin kamantawa irin su "kamar" da "sai ka ce" da "awa" da "tamkar" da sauransu (Yakasai, 2011:75).

Xangambo (2007:43) ya yi qarin haske cewa dabara ce da akan kwatanta abubuwa biyu (ko fiye), masu hali iri daban, a kwatantasu. Wannan kamance yana iya zama na daidaito ko na fifiko ko kuma na kashi (qasqanci).

Saboda haka, a rubutattun waqoqin Hausa da na baka, ana amfani da wannan dabara ta hanyoyi daban-daban, inda mawaqa za su yi kamance a cikin waqarsu. Misali, za su iya yin kamance ta hanyar daidito su nuna abu kaza daidai yake da abu kaza ta fuskar darajarsu (Yahya, 1997:141). Dubi yadda aka kamanta 'ango' daidai da wani mutumin da ba ya raye, ta hanyar amfani da kalmar mai nuna daidaiton abubuwa guda biyu, wato 'kamar'. Ga abin da ya ce kamar haka:

Ga ango zugum kamar ba shi a raye,
An yaye bixarsa an bar shi a mata.
(Aliyu Bunza: Waqar *Aure*).

Har wa yau kuma, a wasu lokuta mawaqa sukan yi irin wannan kamance a cikin hikima ta hanyar nuna fifiko a tsakanin abubuwan da suka kwatanta. Wato, a cikin kamancen fifiko mawaqin kan bayyana cewa abu kaza ya fi abu kaza. Wato kalma irin fi kan zamo kamar gadar da ke

haxa abubuwan biyu kamar yadda ‘kamar’ ke *haxa* nata. Sauran kalmomin da ke irin wannan aiki na fifiko sun *haxa* da *zarce* da *wuce* da *take* da kuma *furce*. Akwai kuma kalmar *gota* da *tsere* da *xora* (Yahya, 1997:143).

Ga wani misalin kamance na fifiko a waqar baka, inda mawaqin yake fifita hasken farin wata a kan haske irin na tauraruwa. Wato yana nuna fifiko Sardauna Amadu Bello a kan sauran ‘ya’yan sarauta. Dubi abin da ya ce:

Jagora: Ga gaskiya ku bar bin gaibi,
 : In ga farin wata mai haske,
 : Kun san ya fi na tauraruwa.
 (Salihu Jankixi: Waqar *Allah Taimaki*).

3.4.2 Siffantawa

Siffantawa ko kinaya kamar yadda masana suka kira shi salo ne da akan kira mutum ko wani abu da sunan wani abu daban ba shi ba. Manufar yin haka kuwa ita ce, a sa mai karatu ko saurare ya xauki tunanin da wannan suna ke kawowa a ransa ya xora kan mutumin da mawaqin ke yi wa kinayar (Yahya, 1997:146)

Haka kuma Gusau (2003:57) ya nuna, siffantawa dabara ce inda makaxi yake xaukar siffar wani abu ya ba wa wani abu ba tare da amfani da wani tsakani ba. A wajen siffantawa ba a buqatar amfani da wasu kalmomi na siffantawa.

Saboda haka na yin amfani da siffantawa a dukkanin waqoqin baka na Hausa da rubutattu. Haka kuma aka iya samun doguwar siffantawa da kuma gajeriya daidai gwargwadon yadda mawaqi gina waqarsa. Ga misalin siffantawa a waqar baka inda mawaqin ya siffanta ubangidansa, wato Sarkin Yawuri Abdullahi da bangon duniya wanda babu irinsa a duk faxin qasar Hausa. Ga abin da ya ce:

Jagora: Mai Yawuri bangon duniya,
 : Abdullahi sadaukin maza,
 : Allah ya yo ma xaukakad,
 : Da kowa bas hi da ita Hausa dut
 (Aliyu Xandawo: Waqar *Mai Yawuri*).

Yanzu kuma ga wani qarin misalin daga rubutacciyar waqa, inda mawaqin yake siffanta wadda ya yi waqar (karuwa) a matsayin ‘jakar birni’ ya tadda duk wanda ya ji siffofinta za iya yarda cewa ta amsa siffar da ya ba ta. Misali,

To Bismilla da fara faxata,
Zan magana bisa jakar birni.
(Aqilu Aliyu: Waqar 'Yar gagara).

3.4.3 Kambame

Dangane da kambamawa, Yahya (2001:95) cewa ya yi idan mawaqi ya yi zuqu cikin magana, wato ya qara mata gishiri a taqaice ya bayyana abu fiye da yadda yake a haqiqani, za mu ce wannan mawaqi ya yi amfani da salon kambamawa.

A tasa gudunmuwar, Xangambo (2007:47) ya kira wannan salo da kambamar zulaqe, inda ya ce: wannan wani lafazi ne ko furuci da mawaqa kan yi wanda sai a ga abu mai wuya haka ta auku. Sukan faxi abin da ba zai yiwu ba, su nuna ya auku ko zai auku; ko kuma su ce in ma ya auku to ba zai hana haddasa wani abu ba. Wannan dabara ce ta kambamawa don jawo hankali.

Ga misalin kambame a waqar baka, inda mawaqin ya yi kambame ta hanyar faxin abin da ba zai yiwu a rayuwa ta zahiri ba, amma kuma sai ya nuna cewa abin zai yiwu ba tare da wata matsala ba. Misali, ya nuna cewa zai iya xaucar dutsin dala da na gwauron dutse daga garin Kano ya mayar da su garin Gusau na jihar Zamfara. Dubi abin da ya ce:

Jagora: Duk ran da na je Kano garin Sarki Ado,
: Isa Gurgu abin da nai yi bixa zai min,
: Masaukina ga ya da masaukin 'yan yara,
: Tuwona namana furata nonona,
: Idan na je wasa ya kasha min manyan kuxi,
: Zan dawo gida a sa mani motar hawa,
: In xauko Dala in sa ta ajikka,
: Gwauron dutsi tana da nauyi da yawa qwarai,
: In sa jirgin Kago ya kawo ta a Zamfara,
: Kano ta koma Gusau.
(Babangida Kakadawa: Waqar *Isa Gurgu*)

Ga wani qarin misali daga rubutacciyar waqa, inda mawaqin ya yi kambame ta hanyar nuna wasu abubuwan da ba za su faru a rayuwa ta zahiri ba. Misali, ya nuna ungulu za ta kashe maiki, ko kuma dawa za ta ci doki. Amma kuma sai ya dage a kan lallai za su faru. Ga abin da ya ce:

Ka ji abin mamaki,
Ungulu zai kashe maiki,
Dawa za ta ci doki,
Kare bi sannu da zaki,
Don juyi na duniya.

(Mu'azu Haxeja: Waqar Tutocin Shehu da Wanensu).

Auna fahimta na 2

1. Me ake nufi da siffantawa a waqa?
2. Maganar da mawaqa suke faxesa a kambame zai yiwu a rayuwa ta zahiri?
3. Waxanne kalmomi ake yin amfani da su wajen yin kamance na daidaito a waqoqin baka da rubutattu?

3.5 Taqaitawa

A wannan darasi, an kawo bayanai da suka shafi adon harshe da yanayen yanayensa a wasu waqoqin baka na Hausa da rubutattu. Ta haka ne aka lalubo wasu kyawawan misalai daga taskar waqoqin baka da rubutattu sannan aka ba da misali da su. Haka kuma, an fayyace ma'anar wasu abubuwa da dama kamar; adon harshe da ma'anar sarrafa da sigoginsa irin su; kamantawa da ire-irenta da mutuntarwa da dabbantarwa da siffantawa da kuma yanayin kambame a waqa. A qarshe kuma, an yi taqaitaccen sharhi a kan kowane misali da aka kawo.

3.6 Ma'anar Muhimman Kalmomi

- Adontawa: Yi wa wani abu ado ko kwalliya.
- Jinsi: Bambancin yanayin halitta.
- Kamance: Kwatanta abubuwa guda biyu ko fiye da haka ta hanyar ba su daraja, kamar daidaita su, ko fifita su, ko kuma nuna gazawa.
- Kinaya: Sakayawa ko voye sunan wani abu a cikin hikima.
- Jawo hankali: Hikimar da za a yi wa mutum don a karkato da ra'ayinsa zuwa ga wani abu, da nufin a burge tare da gamsar da shi.
- Kambame: Girmama abu sosai ta hanyar zuga shi.

3.7 Manazarta da Wasu Ayyukan Qarin Nazari

Abba, M. & Zulyadaini, B. (2000) *Nazari kan Waqar Baka ta Hausa*. Zaria: Gaskiya Corporation.

- Auta, A.L. (2017). *Faxakarwa a Rubutattun Waqoqin Hausa*. Kano: Bayero University press.
- CNHN, (2006). *Qamusun Hausa na Jam'iar Bayero*. Zaria: Ahmadu Bello University Press Limited.
- Xangambo, A. (2007). *Xaurayar Gadon Fexe Waqa*. Kano: Amana Publishers.
- Xangambo, A. (2008). *Rabe-raben Adabin Hausa (Sabon Tsari)*. Kano: Triumph Publishing Company.
- Gusau, S.M. (2003). *Jagoran Nazarin Waqar Baka*. Kano: Benchmark Publishers Limited.
- Mainasara, A. (2016). "Nazarin Adon Harshe a Waqoqin Sani Sabulu Kanoma". *Kundin Digiri na Biyu*. Kano: Sashen Koyar da Harsunan Nijeriya, Jami`ar Bayero.
- Sarvi, S.A. (2007). *Nazarin Waqen Hausa*. Kano: Samarib Publishers Limited.
- Yahya, A.B. (1997). *Jigon Nazarin Waqa*. Kaduna: Fisbas Media Services.
- Yahya, A.B. (2001) *Salo Asirin Waqa*. Kaduna: Fisbas Media Services.
- Yakasai, S.A. (2012). *Jagoran Ilimin Walwalar Harshe*. Sokoto: Garkuwa Media Services Limited.

3.8 Amsoshin Tambayoyin Auna Fahimta

Amsoshin Auna Fahimta na 1

1. Dabbantarwa ita ce dabbarar da mawaqa sukan xauki hali ko yanayi ko daraja ko xabi'a ko aiki wanda da dabba ce aka sani da shi, sai ya xora wannan abu a kan mutum. A taqaice, ana mai da mutum ko wani abu zuwa dabba.
2. Mawaqa suna samar da mutuntawa ta hanyar xaukar mawaqi zai xauki halayya ta mutum ya xora wa dabba ko wani abu. Wato ke nan, mawaqi yana xaukar waxansu halaye ko siffofi ko wasu abubuwa da suka kewanta da bil-adama (mutane) kawai, sannan sai ya lanqaya su ga wani wanda ba mutum ba. Don haka a nan an mutuntar da shi ke nan

3. A fagen nazarin waƙoƙin baka na Hausa da rubutattu, adon harshe yana nufin dabarar da ake yi wa harshen waƙa kwalliya, kuma akan zavo wasu kalmomi ne a zayyana waƙa da su ta yadda za a burge mai sauraro a kuma jawo hankalinsa.

Amsoshin Auna Fahimta na 2

1. Siffantawa dabara ce inda makaxi yake xaukar siffar wani abu ya ba wa wani abu ba tare da amfani da wani tsakani ba. A wajen siffantawa ba a buƙatar amfani da wasu kalmomi na siffantawa.
2. Furucin da mawaƙa suke yi da nufin kamabama wani abu a waƙa, lafazi wanda za a ga mawuyacin abu ne abu hakan ta auku a rayuwa ta haƙiqa. Kawai dai, sukan fahi abin da ba zai yiwu baa rayuwa ta zahiri, su nuna ya auku ko zai auku; ko kuma su ce in ma ya auku to ba zai hana haddasa wani abu ba. Wannan dabara ce don jawo hankali kawai.
3. A wajen yin kamance na daidaito a waƙa, mawaƙa suna adonta waƙa ta hanyar amfani da wasu kalmomin kamantawa; irin su **“kamar”** da **“sai ka ce”** da **“awa”** da **“tamkar”** da sauran makamantansu.